

Transformacions i resiliències en el poblament de Catalunya a l'edat mitjana

Transformations and resiliencies in Catalan settlements during the Middle Ages

Transformaciones y resiliencias en el hábitat de Cataluña durante la edad media

Jordi Bolòs¹

Resum

Al llarg dels deu segles de l'edat mitjana, a Catalunya hi hagué molts canvis en el poblament. Es van produir trencaments importants en la continuïtat, encara que, alhora, també hi va haver algunes pervivències notables. En l'alta edat mitjana es va crear una xarxa de vilars, al mateix temps que s'abandonaven les *villae* romanes (però de vegades no s'esborrà el record dels *fundi* que hi havia hagut). Aquests hàbitats s'hagueren d'adaptar a unes noves realitats polítiques i econòmiques, després de les conquestes dels àrabs i berbers (713-721) i les dels francs carolingis (759-801). Durant l'edat mitjana central hi hagué transformacions importants en la societat i en el poblament: van edificar-se pobles de sagrera, pobles castrals i vilanoves planificades. Al mateix temps, en algunes comarques va créixer molt el nombre de masos dispersos. Alhora, van continuar existint vilars a les terres pirinenques i alguns antics nuclis de població (vil·les i vilars) de la resta de Catalunya esdevingueren pobles i masos.

Paraules clau: Catalunya medieval, pobles oberts, pobles de sagrera vilanoves, masos, vilars.

Abstract

The ten centuries of the Middle Ages, in Catalonia, bore witness to many changes in its settlements. Significant breaks in continuity occurred, although at the same time there were a few noteworthy continuations. The Early Middle Ages saw the creation of a network of

1. ORCID: 0000-0001-6495-9630. Departament de Geografia, Història i Història de l'Art. Universitat de Lleida. Correu electrònic: jordi.bolos@udl.cat.

Rebut: XII/2022. Avaluat: I/2023. Versió definitiva: II/2023.

hamlets in tandem with the abandonment of the Roman *villae* (although the memory of the *fundi* lingered on). These habitats had to adapt to new political and economic realities, after the conquests of the Arabs and Berbers (713-721), and Carolingian Franks (759-801). During the High Middle Ages, there were remarkable transformations both in society and in settlements with the construction of ecclesiastical villages, castral villages, and planned new towns. At the same time, in some regions, the number of scattered farmsteads increased dramatically. Also, hamlets continued to exist in the Pyrenean lands, and some settlements (e.g., villas and hamlets) from the rest of Catalonia became villages and farmsteads.

Keywords: medieval Catalonia, villages not enclosed by walls, castral villages, ecclesiastical villages, new towns, farmsteads, hamlets.

Resumen

A lo largo de los diez siglos de la Edad Media, en Cataluña hubo cambios importantes en el poblamiento. Se produjeron roturas en la continuidad, aunque al mismo tiempo también hubo algunas notables pervivencias. En la alta Edad Media se creó una red de aldeas, al mismo tiempo que se abandonaban las *villae* romanas (aunque no siempre se borró el recuerdo de los *fundi* que habían existido). Estos hábitats se adaptaron a unas nuevas realidades políticas y económicas, después de las conquistas de los árabes y bereberes (713-721) y las de los francos carolingios (759-801). Durante la Edad Media plena hubo transformaciones importantes en la sociedad y en el poblamiento: se edificaron pueblos de *sagrera*, pueblos castrales y villas nuevas planificadas. Al mismo tiempo, en algunas comarcas creció mucho el hábitat disperso. Asimismo, continuaron existiendo pequeñas aldeas en las tierras pirenaicas y algunos antiguos núcleos de población (hábitats de época carolingia) del resto de Cataluña se convirtieron en pueblos y mansos.

Palabras clave: Cataluña medieval, poblaciones abiertas, pueblos castrales, pueblos eclesiales o de *sagrera*, villas nuevas, mansos, aldeas.

Introducció

Darrerament hi ha hagut aportacions importants que han permès eixamplar el coneixement que tenim sobre com era i com va canviar el poblament a Catalunya al llarg de l'edat mitjana. Les noves idees han vingut, d'una banda, de l'aprofundiment dels estudis fets fins ara, basats sobretot en els documents escrits, però també de l'ús de noves metodologies que han permès d'apropar-nos més a la comprensió del paisatge del passat. No sols es coneixen més bé les fonts escrites, sinó que també es fan servir les fonts arqueològiques, la toponímia o els estudis d'arqueologia del paisatge.

Hem d'ésser conscients que, al llarg dels deu segles medievals, hi hagué canvis constants i, alhora, evidentment, grans pervivències. Per conèixer alguns elements fonamentals del poblament medieval a Catalunya ha estat bàsic acceptar nous enfocaments, moltes vegades descoberts en estudis fets en països veïns, com ara les terres occitanes (vegeu Catafau 2009). Les comparacions són indispensables, atès que les realitats que hi trobem sovint són molt semblants. Alhora, alguns estudis de cas fets en diverses comarques catalanes, que poden ésser extrapolats a altres indrets, també han fet possible d'entendre més bé molts aspectes sobre el poblament a l'edat mitjana. Amb tot, és cert que algunes realitats i especialment algunes cronologies encara no són prou evidents i que, per tant, es presten a interpretacions diverses. Per aquest motiu, en relació amb cadascun dels temes que tractarem a continuació, discutirem sobre els aspectes més problemàtics. En el futur s'hauran de valorar les aportacions fetes prèviament, encara que sovint no siguin coincidents, i, sobretot, s'hauran de plantejar noves qüestions que caldrà resoldre. Al llarg de les properes pàgines centrarem l'atenció en el territori de Catalunya (figura 1), encara que som conscients de la necessitat d'estudiar alhora la resta dels Països Catalans i, evidentment, també els països veïns amb els quals, com veurem, hi ha grans coincidències, com ara el Lenguadoc i la Gascunya occitans o les terres d'Aragó.

De les *villae* als vilars

Els segles v i vi foren una època de grans canvis que afectaren la societat, l'economia, la vida quotidiana, la cultura i, evidentment, el poblament. Les excavacions que s'han dut a terme aquests darrers anys han estat fonamentals per entendre les transformacions que es van produir a la fi del món romà. L'abundosa documentació escrita que tenim de l'època carolíngia (segles viii-x) sovint confirma aquesta mutació. Tanmateix, també cal assenyalar que entre els segles vi i vii i els segles ix i x hi hagué canvis importants a tota l'Europa occidental (Wickham 2000) encara que a les comarques catalanes van restar en part emmascarats per les transformacions produïdes per l'arribada dels exèrcits àrabs i berbers vers els anys 713-721. Encara que ara no podem aprofundir en aquest tema, cal tenir present que la barreja de les elits germàniques i romanes va afavorir un canvi de mentalitat i de prioritats de la noblesa que motivà alguns dels processos primerencs d'encimbellament que comentarem més endavant.

Se sap que abans de l'edat mitjana una part important del poblament rural vivia en *villae*. A més, d'acord amb algunes propostes fetes recentment, al costat d'aquestes *villae* senyoriales, en una data anterior al segle vi, hi havia altres llocs habitats que podien assemblar-se, en alguns aspectes, als vilars (o llogarets) o, fins i tot, als masos dispersos medievals (Grau 2022; Revilla 2022). Eren hàbitats on vivien pagesos, potser colons. Les pregones transformacions que hi hagué a l'inici dels segles medievals van provocar un canvi notable en aquesta situació, amb l'abandonament de les *villae*. Les recerques arqueològiques ho mostren de manera palesa. D'altra banda, a l'hora d'estudiar el poblament, els treballs fets sobre la toponímia són, així mateix, importants: topònims com Tuïr, Cànoes,

Canoves o Canovelles, per exemple, reflecteixen un tipus d'hàbitat que podríem trobar a banda i banda del límit cronològic marcat per l'època de transició que hi hagué al voltant de l'any 500; de fet, és molt probable que aquests noms de lloc fossin creats al llarg dels primers segles medievals.² Aquesta afirmació ens permet de remarcar que considerem la toponímia com una font que pot ajudar a conèixer el passat; pel que fa a aquest aspecte, hem de valorar les aportacions fetes recentment en alguns estudis capdavanters escrits, per exemple, a Anglaterra (Rippon 2012: 69-81; Higham i Ryan 2011).

Figura 1
La Catalunya històrica. Divisió comarcal

Ubicació dels principals llocs esmentats en aquest treball. Mapa: J. Bolòs.

2. Vegeu: Coromines 1994-1997: vol. 3, p. 243 (de canàba, tenda o barraca), i vol. 7, p. 353 (de *tügürum*, cabana).

Una munió de vilars. Si ens endinsem en els segles medievals, les excavacions fetes sobretot al Vallès (Roig 2009 i 2011) i al Rosselló (Kotarba 2007) han canviat radicalment la visió que teníem del poblament a l'inici de l'edat mitjana. Abans només coneixíem alguns jaciments escadussers d'aquest important període de transició, però després de llegir els resultats d'aquestes recerques hem pogut descobrir com era el poblament de territoris amplis, de comarques senceres. Els estudis fets una mica més cap al nord, en terres ja occitanes, han conclòs el mateix (Schneider 2010: 144). Sabíem que arreu, vers el segle v (o a tot estirar al segle vi), les *villae* romanes s'abandonaren (o canviaren de funció) (Schneider 2010: 137). Potser no perderen la funció de centres d'un gran domini, però sobretot deixaren de tenir la funció de llocs de residència dels membres de la classe senatorial. Ara sabem també que en aquesta fase de transició hom va construir, a prop d'aquestes construccions, un gran nombre de vilars, petits nuclis de població formats per unes quantes cases (en general, menys de deu).³ Eren uns habitatges pobres on vivien famílies pageses, unes cases de vegades enclotades i sovint fetes amb murs de fusta o de tàpia. En relació amb aquestes construccions també s'han trobat sitges, trulls —que ens apropen a un món agrícola— i necròpolis. De cadascun d'aquests vilars, en depenia un terror, una partida de terres, que seria important de poder conèixer com era (per exemple, saber-ne l'extensió i descobrir l'organització econòmica del seu espai). N'hi havia bastants. Dins d'un terme municipal actual, podríem localitzar diversos vilars. Era un poblament no sols pobre, sinó també poc estable. Fàcilment, a l'interior del mateix terme (de vegades un antic *fundus* de tradició romana o una vil·la medieval) hi podia haver transformacions en la ubicació dels vilars, desplaçaments, abandonaments i també creació de nous llocs habitats. Més endavant en veurem algun exemple.

Primers encimbellaments. Centrem un moment l'atenció en les classes dirigents. Un dels avenços que s'ha produït aquests darrers anys ha estat el descobriment dels processos d'encimbellament que hi hagué al llarg dels primers segles medievals. Actualment hi ha nombrosos llibres i articles que aprofundeixen en el tema dels *castra* altmedievals (Christie i Herold 2016). Els membres de la noblesa —de tradició romana— abandonaren les *villae* residencials i s'instal·laren en llocs elevats, amplis, potser acompanyats d'una petita part de la població del territori. Evidentment, també s'hi degueren afegir membres de la noblesa germànica, la qual aviat es fongué amb les classes dirigents del país. En relació amb aquesta transformació, ja fa uns anys es començà a parlar del jaciment de Monte Barro, al nord d'Itàlia (Brogiolo i Gelichi 1996; Brogiolo i Chavarría 2020: 227); més recentment, s'han presentat els resultats de les excavacions del notable Roc de Pampaluna (o Pampelune), al proper Llenguadoc (Schneider 2010: 138-139). En aquests indrets hi hagueren uns importants *castra* fortificats i encimbellats, que simbolitzen una nova època i

3. Creiem que és important fer ús del mot *vilar* per traduir el que en francès anomenen *bameau* i en anglès, *bamlet*. És una paraula emprada molt sovint en els documents medievals i és molt més precisa que no pas llogaret, que podem usar per a realitats contemporànies.

reflecteixen els costums d'una noblesa novella, fruit de la barreja de bàrbars i romans. La construcció de *castra* o *castella* també es degué produir a les terres catalanes, com han demostrat les excavacions de Sant Julià de Ramis (Burch 2006), del Roc d'Enclar (Llovera *et al.* 1997), d'Ultrera (Constant 2007: 50-52; Constant 2008: 39-49) o de l'Esquerda (Ollich *et al.* 2016; Pratdesaba 2021), i també les de Can Maurí, les del Serrat dels Tres Hereus de Casserres o les de Tona (Gibert 2018: 74-86). Només són una petita mostra d'una realitat que devia ésser molt més difusa arreu de les comarques catalanes. Això no obstant, l'encimbellament de les elits i d'alguns pagesos no vol dir que s'abandonessin els grans dominis situats en les terres planes, on vivien sobretot famílies pageses poc o molt lliures i els esclaus. En parlarem a continuació. També cal assenyalar que hi ha precedents d'aquest encimbellament: molt sovint, sota els *castra* altmedievals hi havia jaciments preromans, com podem veure en la majoria dels exemples suara esmentats.

Els termes. És important que neixi entre els estudiosos del passat la consciència que cal analitzar les demarcacions, els termes pobletans, dominicals, fiscals o eclesiàstics, i alhora descobrir-ne llur pervivència (i també mostrar quan aquestes demarcacions foren creades). Els estudis fets en terres occitanes, al Llenguadoc, mostren la importància del terme i, com hem dit, sovint la mobilitat del poblament dins dels seus límits. Ja fa uns quants anys, Schneider (1992: 11-12) afirmava que, en relació amb els processos de continuïtat, fou «el marc geogràfic de l'antiga *villa* romana el que sembla que s'imposà, més que no pas el mateix hàbitat». Fins i tot assenyalava que «de mica en mica, es dibuixà una nova xarxa de poblament, fortament jerarquitzada, dominada, al capdamunt de la piràmide, pel gran domini, en relació amb el qual s'aplegaven d'una manera progressiva les petites pagesies», els vilars. Com reiterarà en un treball més recent, s'esdevingué «un arrelament territorial de l'hàbitat dins del marc hegemònic de la *villa*», tal com també reflecteixen els documents escrits (Schneider 2010: 142). En molts llocs del Vallès, de l'Empordà o del Rosselló hom té la impressió que s'esdevingué exactament el mateix. Certament, el que hem trobat a la Catalunya de ponent o a la pirinenca és una mica diferent.

Discussió. Hi havia uns pagesos que vivien en uns vilars, uns senyors que s'installaren en *castra* encimbellats (habitats sovint també per pagesos) i uns dominis senyorials (*fundi*) que sovint es mantingueren (almenys com a demarcacions). Aviat, però, se'ns plantegen problemes si volem aprofundir més en la societat d'aquesta època. Malgrat el que hem dit, seria important saber quina era la funció i com s'organitzaven aquests dominis senyorials, els límits dels quals de vegades han arribat fins a l'actualitat. Caldria conèixer, per exemple, quina importància tingueren les terres del fisc i les càrregues fiscals. També ens hem de plantejar quina era la realitat social de la gent que treballava aquestes terres. És cert que hi ha qüestions que són i seran molt difícils de respondre. Sortosament, per exemple, l'arqueologia ha mostrat l'existència d'esclaus, que eren abocats dins les sitges quan ja no eren utilitzades, com si fossin gossos (Roig i Coll 2011). L'existència d'una població servil ens porta a pensar en uns vilars on conviuen els esclaus amb uns homes en principi lliures, probablement colons també sotmesos a

un senyor.⁴ Certament, resta saber si, al costat dels pagesos que depenien d'un senyor, hi havia alguns aloers, homes i dones propietaris de les terres que treballaven. I, pel que fa al poblament, ens hem de qüestionar també què hauríem pogut trobar en altres regions catalanes, atès que tenim informació sobretot de les terres mediterrànies, del Garraf, el Vallès o el Rosselló. Lògicament, en altres contrades del litoral hi havia una realitat semblant, com reflecteixen —d'una manera indirecta—, per exemple, les anàlisis de pòllens fetes a l'estany de Banyoles (Burjachs *et al.* 1997). En les comarques allunyades del litoral s'han fet excavacions d'una manera menys sistemàtica —com ara les de Vilaclara, Sant Llorenç de Boada (el Graell), el Collet dels Clapers, les Coromines, el Pla de Sanç o les Feixes de Monistrol (Gibert 2018: 32-44)—, que reflecteixen un hàbitat potser menys atapeït. Creiem que futures noves excavacions arqueològiques i treballs de toponímia (per exemple, de les terres pirinenques) o estudis sobre el paisatge històric (a les terres de la Catalunya Nova), podran aportar en el futur una informació notable.

Potser la densitat de població no era ben igual a tot arreu, però hi havia vilatges o petits hàbitats a totes les comarques, com, d'altra banda, fan palès les necròpolis de tombes excavades a la roca o de tombes de lloses, que molt sovint cal datar en època visigoda.⁵ D'altra banda, si anem cap a ponent —per exemple, a la rodalia de Lleida—, allà on hi havia comes (o fondos), reguers i clamors, creiem que hi podia haver vilars, que, moltes vegades, després, en època islàmica, continuaren habitats, sovint fins al segle XII o fins a la crisi de la darrereria de l'edat mitjana. També, prop d'allà per on passaven carrerades (o cabaneres), es pogueren edificar grups d'habitatges. És una hipòtesi de treball que les excavacions futures hauran de confirmar. Diguem, també, que, com hem proposat, a les terres pirinenques, d'acord amb el que reflecteixen els topònims i la morfologia dels pobles, hi havia uns hàbitats sovint oberts i, malgrat les característiques del relleu, un poblament força dens. Hi ha realitats ben evidents que permeten de confirmar aquesta afirmació. Per exemple, quan es van edificar pobles com Irigo, Iran, Durro i Taüll, amb un topònim bascoide que, segons Coromines, conté la paraula *poble*? Almenys han d'ésser d'abans de l'any 1000, i plausiblement ja existien abans de l'època carolíngia.⁶ En alguns casos —com aquests—, la toponímia serveix per establir una data *ante quam* indiscutible. Com hem remarcat, convé de dur a la pràctica una recerca interdisciplinària i, com s'ha fet en altres països europeus, l'estudi dels noms de lloc n'ha d'ésser un dels puntals.

4. Com es desprèn del que hem vist més amunt, en estudiar la història del poblament és important tenir presents les recerques que s'han fet sobre la toponímia. Per exemple, el nom de lloc Calonge prové del mot *colonicus* (Coromines 1994-1997: vol. 3, p. 199). Sobre aquest tema, vegeu: Feliu 2010: 52-61.

5. En relació amb les necròpolis del Baix Berguedà o de l'Urgell, vegeu: Bolòs 2015: 87 i 96.

6. Vegeu: Coromines 1994-1997. Cal tenir present que la documentació escrita no esmenta aquestes poblacions fins a la baixa edat mitjana. Un altre exemple: l'església de Santa Llogaia d'Espot, situada entre els dos nuclis habitats d'Espot, ja existia a l'alta edat mitjana (i es bastí quan el lloc ja era habitat). En parlarem més endavant. Vegeu la figura 4.

Almúnies i «torres»

L'arribada dels exèrcits islàmics a l'inici del segle VIII va portar nous canvis. Amb tot, cal tenir ben present que, contràriament al que de vegades s'ha pretès, en general no foren uns canvis bruscs, que trasbalsessin tot el conjunt de la població. Cap a l'any 801, quan el fill de Carlemany conquerí Barcelona, les transformacions en el poblament eren poc importants, encara que, per exemple, s'haguessin instal·lat berbers en punts estratègics de l'antiga Via Augusta, a Sanata, a la falda del Montseny o a Gelida, prop de la confluència de l'Anoia i el Llobregat, o bé que els nouvinguts perseguissin controlar els antics dominis fiscals (sovint anomenats palaus o palols, en llatí *palatia* i *palatiola*). Més endavant, vers l'any 900, els canvis esdevinguts a al-Àndalus ja eren més notables, com testimonia, per exemple, el fet que hi hagués un lloc que rebia, l'any 959, el nom de Bràfim, un hort d'Abraham, a tocar del Gaià, al costat d'un petit curs d'aigua.⁷ D'acord amb algunes recerques fetes darrerament, va caldre esperar fins al califat andalusí (d'ençà de l'any 929) i l'època dels regnes de taifes perquè es creessin uns paisatges nous, transformats, per exemple al voltant de Lleida o de Tortosa, que sobretot són descrits en els documents redactats després de la conquesta comtal (anys 1148 i 1149).

La importància de poder regar. Els documents de la fi de l'edat mitjana escrits a la rodalia de Lleida reflecteixen que, d'una manera lògica, les terres irrigades produïen molt més cereals que les de secà i que aquesta producció, evidentment, era molt més regular. Cal pensar que la gent que hi vivia devia ésser ben conscient d'aquest fet, almenys des de l'època romana. Com hem dit, creiem —encara que sigui difícil d'assegurar— que, per exemple entorn de Lleida, al llarg de tota l'alta edat mitjana hi hagué l'aprofitament dels reguers i de les clamors, a part també dels fons d'algunes comes, que de vegades podien ésser irrigades. Per tant, encara que aquesta afirmació pugui sobtar, hem de reconèixer que no sabem pas com restà afectat el paisatge, en un primer moment, arran de la conquesta d'àrabs i berbers al segle VIII. No sabem si tot continuà igual al llarg d'aquest segle i potser del següent, no sabem si aviat hi hagué un fort increment de les terres irrigades o bé només hi va haver algunes petites ampliacions dels espais que abans ja eren regats.⁸ De fet, no ho podem comparar amb el procés que hi va haver, per exemple, a Mallorca, illa que no fou conquerida fins l'any 902.

Evidentment, a la Catalunya Nova, a mesura que ens apropem a l'any 1000 és molt més fàcil de valorar els canvis que hi podríem trobar. Podem afirmar, amb plena seguretat, que als segles X i XI s'hi esdevingueren unes transformacions fonamentals, alhora que es fortificaven i creixien les ciutats. Al voltant de Lleida aquests canvis comportaren la construcció de les séquies d'Alcarràs, de Fontanet i del Segrià (ara, canal de Pinyana). Saber on hi havia els espais irrigats vers l'any 1000 ens permet de saber on vivia una part important de la població en aquell moment, però, certament, no pas tota la gent.

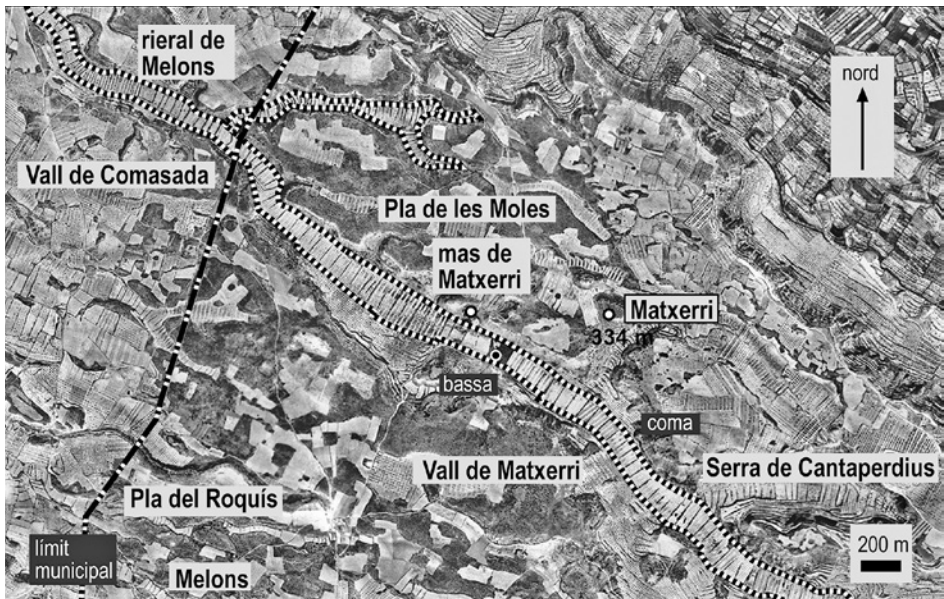
7. Baiges i Puig 2019: 421-422, doc. 408.

8. Sobre aquests aspectes, vegeu Bolòs 2024.

Hàbitats de secà i hàbitats de regadiu. Fa uns anys, Xavier Eritja (1998) va plantejar, en relació amb l'època islàmica i la regió de Lleida, l'existència d'un poblament de secà, que relacionava amb els llocs on tenia importància la ramaderia (i les vies de bestiar), i, alhora, l'existència d'un poblament que vivia al costat dels espais irrigats, que calia relacionar amb les séquies. Atesos els treballs fets aquests darrers anys i sense que tinguem la pretensió d'ésser exhaustius, encara hi podem afegir un tercer tipus: els llocs d'hàbitat edificats a tocar de les comes (i d'altres espais situats a prop de cursos d'aigua de vegades ocasionals). En aquests indrets podien coexistir conreus sobretot de secà i ramats de bestiar (que segurament s'abeuraven a les basses que hi havia). Trobem a Matxerri (figura 2) un bon exemple d'aquest tercer tipus de lloc habitat (Brufal 2013; Bolòs 2023: 207-209).⁹ En aquest indret hom ha descobert testimonis de construccions d'època andalusina i alhora hi veiem d'una manera diàfana, sobretot si ho observem des de l'aire, una llarga coma —o fons de valleta conreada—, treballada almenys des de l'alta edat mitjana.

Figura 2
La vall de Matxerri (Castelldans, les Garrigues)

Al costat del lloc de Matxerri, indret habitat a l'alta edat mitjana, hi ha una llarga coma, segurament conreada des dels primers segles medievals. Font: © ICGC (any 1956).

9. El topònim Matxerri sembla que prové de *macèries*, murs de tàpia o de pedruscall (Coromines 1994-1997: vol. 5, p. 238). És un nom creat a l'edat mitjana més primerenca, potser per les comunitats rurals o mossàrabs que hi visqueren fins vers el segle x.

Al territori de Lleida és evident la importància que tingueren les séquies que es crearen, potser vers l'any 1000, a banda i banda dels principals rius: el Segre i la Noguera Ribagorçana. Tot i que sigui impossible de datar-les d'una manera precisa, com hem dit, cal relacionar aquestes canalitzacions notables amb els diferents llocs habitats que trobem al llarg dels rius i, sobretot, amb les ciutats —per exemple, Lleida o Balaguer, i potser Corbins—. Cal tenir present que la creació d'alguns d'aquests ambiciosos sistemes hidràulics va afectar la xarxa de séquies petites que ja hi havia anteriorment. Com es desprèn del que hem dit, tot i que ens seria fàcil de dir que aquests petits espais irrigats primerencs foren construïts poc abans, als segles VIII i IX, no creiem pas que això es pugui assegurar i que, d'aquesta manera, s'hagin de rebutjar sistemàticament uns possibles precedents anteriors. A Aragó, a la conca del riu Martín, s'han descobert séquies no gaire llargues que permetien regar terrenys propers al curs d'aigua, sovint aprofitant meandres, ja des dels primers segles medievals (Laliena i Ortega 2005: 166); és una realitat semblant a la que trobem en diverses comarques de la Catalunya Vella —per exemple, al Gironès i al Vallès (Bolòs 2022: 646-658).

La necessitat de fortificar-se. Hi ha un text força conegut, molt notable, que ens recorda les transformacions que es produïren en el poblament de la regió de Lleida al segle XI i durant la primera meitat del XII. Segons Al-Himyari, «tots els vilars (*diyā'*), sense cap excepció, tenien una torre (*burğ*) o tenien un refugi subterrani on els que hi vivien s'amagaven de l'enemic» (Bramon 2000: 113). El perill imminent d'un atac comtal va portar que es construís un gran nombre d'hàbitats fortificats. Se n'han excavat dos: el de Solibernat (Rovira *et al.* 1997) i el dels Safranals (Montón 1997a i 1997b). Hi ha moltes altres fonts que també ens permeten conèixer aquestes torres poblades. La toponímia i també la documentació de després de l'any 1149 fan que sigui possible descobrir la ubicació d'alguns altres d'aquests hàbitats andalusins. Només cal que ens fixem en la plana del «Segrià històric», que a la fi del segle XII depenia dels templers (Bolòs 1993; Sarobe 1998), i també és interessant de llegir els *Termini antiqui civitatis Ilerde*, un text destinat a justificar uns límits del terme de Lleida que, tot i no ésser els acceptats, els prohoms d'aquesta ciutat volien fer realitat. Aquest document permet de conèixer un nombre elevat de torres (ben segur que habitades) edificades des d'abans de la conquesta comtal (García Biosca 1995). Hi trobem, per exemple, una «turrem de Merana, que fuit de Çayda», una «turris Grossa, que fuit de Monof», «una turris d'Avin Pelach, que fuit d'Amnalaçdeb» o bé una «turris de Ramon Roig, que fuit d'Alboatab de Ilerda». Aquestes referències són certes.

Discussió. Ja n'hem parlat al llarg dels darrers paràgrafs: les grans séquies fetes vers l'any 1000 van canviar el paisatge. Hom va construir llargues canalitzacions, que podien arribar a fer vint-i-cinc quilòmetres de llarg. Creiem que s'han de relacionar, en primer lloc, amb les ciutats, però també, certament, amb les almúnies i potser amb alguns '*abrāğ*' (plural de *burğ*, "torre"). Pel que fa al poblament, de fet, tot i que trobem la paraula *almúnia* sobretot en documents de després de la conquesta, aquest nom reflectia un cert lligam de l'explotació habitada amb les elits urbanes. És cert, d'altra banda, que de vegades també tro-

bem almúnies —en els documents cristians— en terres de secà i força allunyades de les ciutats (Bolòs 2021b: 475-496).

Pel que fa a l'època islàmica, hi ha un aspecte important en què creiem que cal insistir: sabem que aquestes grans séquies de vegades deformaren o alteraren els petits espais hidràulics que hi havia abans. I, com hem dit, no podem pas assegurar que alguns cops aquests terrers conreats i sovint irrigats no haguessin estat organitzats abans dels segles VIII-X. Tot i que encara coneixem poca cosa sobre on vivia la gent en època visigoda, l'existència, a l'alta edat mitjana, d'unes terres regades, no gaire extenses, properes a reguers i clamors i situades en algunes comes, pot permetre'ns d'atansar-nos als primers segles medievals. Un altre aspecte: sense moure'ns de la rodalia de Lleida, hom pot afirmar que a l'alta edat mitjana els pagesos segurament poblaven i treballaven llocs com Vinatesa, Vimpèlec¹⁰ o Grenyana, indrets amb uns noms que no són àrabs (ni berbers). Això ens fa pensar que potser aquests llocs havien estat habitats per poblacions inicialment cristianes que es degueren islamitzar al segle IX o, possiblement, al llarg del X.

Villes, vilars, parròquies, valls i termes castrals

L'any 759 el Rosselló (i la Septimània o Gòtia) va caure en mans dels carolingis. Els francs aconseguien finalment el que no havien pogut assolir després de la batalla de Vouillé, l'any 507. El poder de Carlemany era molt notable: Girona obria les portes als francs l'any 785 i poc després la Cerdanya i el comtat d'Urgell passaven a dependre'n. L'any 801, després d'un llarg setge, Barcelona caigué en mans de Lluís el Píadós, rei d'Aquitània i fill del novell emperador, i la frontera amb les terres andalusines s'establí al llarg del Llobregat. I, encara, vers l'any 806 algunes valls del Pallars i de la Ribagorça passaren a dependre dels comtes de Tolosa. El lligam entre les terres catalanes i les occitanes no es trencava, ans creixia. Plausiblement, això tingué una gran importància per a la llengua catalana, que s'acabà de configurar en aquesta època (Alturo i Alaix 2022). Milers de documents escrits en llatí entre els segles VIII i X ens aporten molta informació sobre el poblament que hi havia als comtats catalans, l'anomenada Catalunya Vella. Aquests documents s'han publicat en la magna obra *Catalunya carolíngia*, començada a editar el segle passat per Ramon d'Abadal. D'altra banda, tot el que consta en aquests documents i hom pot cartografiar ha estat traslladat als deu volums dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, publicats entre els anys 1998 i 2018.

Les valls i els vilars. Per tant, coneixem molt més bé el poblament dels segles carolingis, ja que disposem d'un gran nombre de documents escrits, excepcional en l'àmbit europeu (Bolòs i Hurtado 2020). Ara només volem remarcar aspectes que ens puguin permetre d'aclarir, en relació amb el poblament, el que hi havia abans i el que hi trobarem després.

10. Encara que semblin noms àrabs, no ho són. Vinatesa prové de *pinna tensa* (penya estesa) i Vimpèlec, de *pinna pelāgi* (penya o roca del pèlec o estanyol) (Turull 2001: 2231; Coromines 1994-1997: vol. 8, p. 68).

Cal tenir present que també ens podem apropar al coneixement d'aquesta època fent ús d'altres metodologies, com ara l'anàlisi dels topònims o dels antropònims. Trobem un cas excepcional, en relació amb aquest tema, a la vall de Sant Joan de les Abadesses. L'existència d'un judici de l'any 913 ha permès fer diversos estudis que aporten moltes dades sobre la gent que vivia a la zona. A l'inici del segle x aquesta vall era plena de vilars (que en algun cas rebien el nom de vil·la).¹¹ Podem distingir els que duïen noms preromans (una minoria, com Olceia) i els que duïen noms romànics (com Fornos, Vinea, Vedellare o Sintigosa) o bé germànics, creats a l'edat mitjana (com Langobardi, Francones o Rodebaldencos). Evidentment, també permet d'endinsar-se en el tema de les migracions (mitjançant l'estudi dels noms de persona). A més, ens adonem que molts d'aquests vilars després esdevingueren masos; per exemple, al territori ocupat pel vilar de Muig (Mogio), més endavant hi hem trobat els masos de Muig i de la Sala de Muig (Bolòs 2021a: 80-82). I fins i tot és possible de fer una reconstrucció sobre un mapa d'alguns terrers ja documentats abans de l'any 1000.

Al llarg de tots els Pirineus, des de la Ribagorça fins al Conflent i la Garrotxa, l'espai es va organitzar en valls (com aquesta de Sant Joan de les Abadesses). Dins les valls, hi solia haver diverses poblacions, vil·les i vilars. Molt sovint, en relació amb cadascuna de les vil·les, es construïa una església amb funcions parroquials. A Andorra trobem un exemple molt aclaridor d'aquesta organització en vil·les (amb una parròquia), dins del terme de cadascuna de les quals hi havia nombrosos petits vilars (Bolòs 2023: 138-140). Amb tot, és una organització que, d'una manera segura, no sabem quan es creà i quan esdevingué tal com la mostren els documents escrits a l'edat mitjana central. Més endavant, en l'apartat següent, parlarem dels pobles oberts pirinencs.

Les vil·les i les parròquies. En terres de frontera, com veurem, l'espai s'organitzava sobretot en termes castrals i, als Pirineus, com hem vist suara, les valls hi tenien una gran importància. En canvi, en moltes zones planeres, sobretot de la Catalunya oriental, les vil·les organitzaven el territori, n'hi havia arreu. Eren unes vil·les que, com va remarcar fa anys Pierre Bonnassie (1979: 188-191), gairebé no tenien res a veure amb les vil·les sovint bipartides del centre d'Europa. Per contra, creiem que, com ja hem comentat, alguns termes de vil·les catalanes d'època carolíngia coincidien amb *fundi* romans. D'altra banda, és cert que moltes d'aquestes vil·les foren els precedents dels pobles (Sabaté 1997: 61). Cal assenyalar que, generalment, en cada vil·la hi havia una església, que solia tenir funcions parroquials. En trobem un exemple magnífic a Vila-sacra, a l'Alt Empordà. A l'interior del terme d'aquestes vil·les carolíngies també hi podia haver alguns vilars o, fins i tot, algunes cases isolades. Assenyalem que en els documents de després de la conquesta dels francs podem descobrir l'esment d'algunes «vil·les noves», que possiblement cal relacionar amb un intent de controlar el territori per part dels nous sobirans carolíngis; en són uns bons exemples Vilanova de la Ribera (o de Roter) i Vilanova de Raò, al Rosselló. Certament, al-

11. S'han fet diversos intents de localització dels diferents vilars que hom documenta l'any 913. Només esmentarem els dos darrers: Feliu i Ferrer 2021; Bolòs 2023: 136-137.

guns termes d'aquests espais pobletans, d'aquestes vil·les de l'alta edat mitjana, ja havien estat transformats abans de l'any 1000; d'altres vegades, van ésser poc o molt alterats després d'aquesta data, en estendre's i ocupar altres hàbitats i potser zones marginals.

Hi havia vil·les (i vilars) a les planes i també en alguns vessants que les envolten, però és possible que els més rostos i boscosos no fossin poblats densament fins a l'època carolíngia. Així sembla que va ser, per exemple, als vessants del Montseny o al nord de la plana del Vallès (Bolòs 2022: 343-354). Tot i que no es pot generalitzar, d'aquesta manera és corroborat pels noms de lloc, per les advocacions de les esglésies i, fins i tot, per les formes de les terres de conreu. De fet, potser s'esdevingué el mateix en contrades encara més àmplies, com, per exemple, l'Alt Berguedà, on sembla molt probable que hi hagués un augment de la densitat de població després de l'any 798.¹²

Els termes castrals. Les terres de marca (o de frontera) dels comtats catalans es van fragmentar en termes castrals des de la Ribagorça fins al Garraf i la plana de Vic. Sovint, el castell s'alçava en un indret central del terme. Comarques senceres es van omplir de castells termenats. La plana de Vic fou un dels primers territoris on s'aplicà aquesta forma d'organitzar el país (potser després de la revolta d'Aissó i Guillemó els anys 826-827); això no impedí que, com ja veurem més endavant, Osona també fos la terra de les sagreres i dels masos. Les comarques de l'Anoia i el Penedès es repartiren, així mateix, en termes castrals; els del Penedès ja foren estudiats i cartografiats fa temps per Batet (1996). Menys en les contrades més orientals (com Osona), el poblament sovint s'edificava al costat de la fortificació, en un indret encimbellat, fet que no impedia que a les planes de l'entorn també hi haguessin llocs habitats.

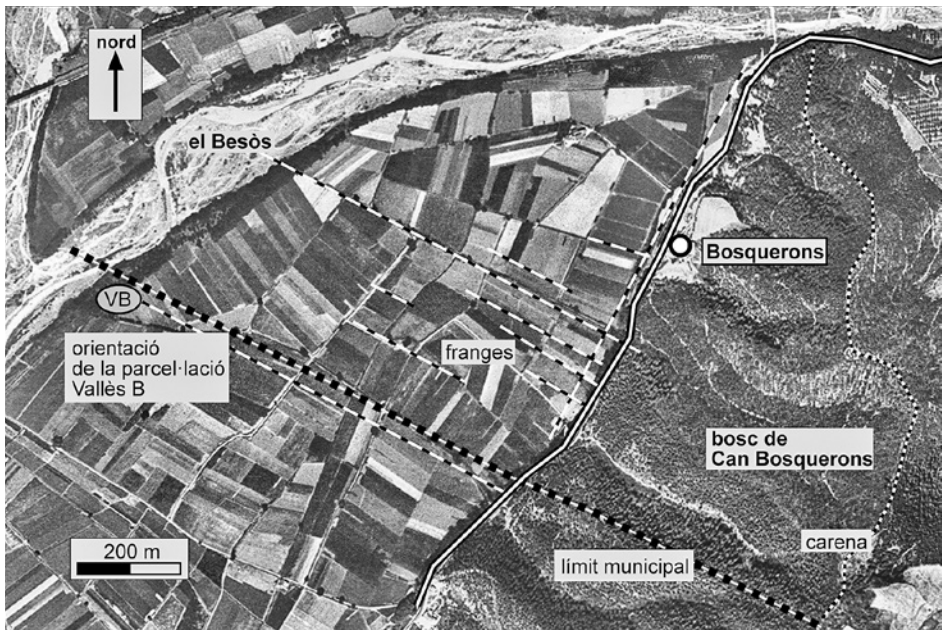
Aquest encimbellament, forçat per la inseguretat, va provocar que de vegades, després de l'any 1000, es produís el trasllat de la població des de l'entorn del castell fins a un poble nou. Vegem-ne només tres exemples: el primer és el pas del nucli habitat carolíngi de Vilademàger al nucli pobletà de la Llacuna, terme on a la baixa edat mitjana també hi havia vilars (com Torrebusqueta) i diversos masos (situats gairebé sempre a tocar d'una font) (Bolòs 2022: 197); el segon és, a l'extrem occidental de la terra de marca, el trasllat de la gent que vivia al castell de la Guàrdia, sobre la Noguera Pallaresa, a la vilanova planificada de la Guàrdia, situada uns dos-cents metres més avall, a prop dels camps; i el tercer, en relació amb una realitat ja força diferent, a l'extrem meridional de Catalunya, és el trasllat de la població que vivia prop del castell d'Ulldecona fins a la vila creada, el segle XIII, a la foia, uns 1.300 m més cap a l'est.

Discussió. És important poder contraposar el que diuen els documents amb el que ens mostren altres fonts. En primer lloc, convé confirmar que hi hagué vilatges d'època visigoda que van continuar habitats després de l'any 800; ja se n'han documentat arqueològicament

12. Malgrat fer aquest plantejament, de vegades és perillós intentar de generalitzar algunes propostes. Pensem, per exemple, en el jaciment de vessant, dels primers segles medievals, de Sant Martí de les Tombetes o, fins i tot, en el dels Altimiris, al Pallars Jussà (Sancho 2017; Alegria i Hidalgo 2015).

ment alguns (Roig 2009; Roig 2011: 236). També és important poder reconstruir els termes de vil·les d'època carolíngia i cercar-ne l'origen; així s'ha fet, per exemple, al Rosselló, a l'Empordà, al Gironès i al Vallès. Són una baula d'una cadena que uneix el passat romà i els temps actuals. També és interessant relacionar algunes d'aquestes vil·les, com Vilalba, al sud de Cardedeu, amb un terreny planer de riberal (potser cobert de llenques de terra coaxials i que s'estenia entre una petita muntanya boscosa i un curs d'aigua); creiem que és el reflex fossilitzat d'un espai antropitzat que arrenca almenys d'aquests segles altmedievals. Hem trobat una realitat molt semblant, també al Vallès, en altres indrets documentats en època carolíngia (com Bosquerons; figura 3) o bé en llocs que duen un nom creat a l'època romana (com Bogunyà) (Bolòs 2022: 403-408).

Figura 3
Bosquerons (Montornès del Vallès, Vallès Oriental)

Terrer ocupat per un vil·lar de l'alta edat mitjana. La terra conreada, repartida en franges, s'estenia des del peu del vessant fins al Besòs. Font: © ICGC (any 1956).

Poder conèixer com era el paisatge a mitjan segle xx, quan es feren els vols americans dels anys 1946 i 1956 (series A i B fetes per l'*Army Map Service* dels EUA), fa que ara sigui possible relacionar el que diuen els documents carolíngis amb el que encara existia el segle passat (abans de les pregones transformacions del paisatge que hi hagut els darrers dècennis). En relació amb el lloc de Bosquerons, al Vallès Oriental, el que hi veiem que hi ha

via l'any 1946 coincideix d'una manera força precisa amb el que descriuen els documents d'abans de l'any 1000 (que parlen fins i tot de franges de terra). Era un indret habitat i hi havia un terror, un terreny que en depenia, amb una organització que era, com hem dit, molt semblant a la que trobem en altres llocs de les comarques de la Catalunya mediterrània. Fa anys ja vam apropar-nos a una altra contrada, de la qual s'han conservat uns documents excepcionals que permeten lligar el passat carolingi amb el passat romà i amb el que ara podem veure en les fotografies aèries: són les terres de Sant Joan de Mollet, de Flaçà i del vilar de *Molledell (o Monadell). Hi veiem unes villes, un vilar, uns camps premedievals (fragmentats en unes llargues franges coaxials) i unes peces de terra més petites, potser conreades per primer cop a l'època altmedieval (Bolòs 2001). Hom pot afirmar que —si bé amb prudència— el paisatge del segle xx pot ésser una font important a l'hora de comprendre el passat medieval, al costat dels documents escrits, les excavacions arqueològiques i les recerques toponímiques.¹³

Els pobles oberts pirinencs: les cases generen el nucli habitat

L'any 1998 Benoît Cursente va publicar el llibre *Des maisons et des hommes*. Les aportacions que feia al coneixement de la societat i les formes de poblament dels Pirineus, en concret de la seva Gascunya natal, foren molt importants. Per exemple, ajudaren a completar la visió que teníem dels principals tipus de poblament que hi havia hagut a Catalunya. En aquell moment, hom començà a parlar dels pobles de cases (dels pobles *casalers*, generats per les cases) o dels pobles oberts. I restà confirmat que, d'una manera lògica, el lligam entre els dos vessants dels Pirineus era molt fort. De fet, havia estat potent des d'un punt de vista polític, lingüístic, econòmic, demogràfic i cultural.

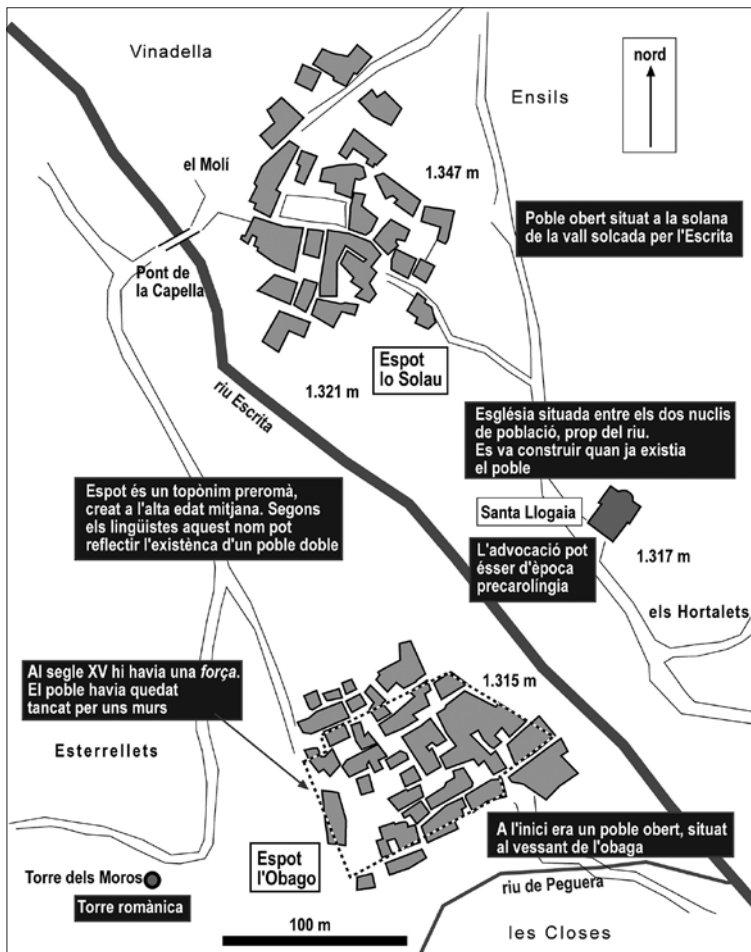
Els pobles de cases, uns pobles oberts. Els resultats de la recerca de Benoît Cursente, que després va presentar en un congrés que es va celebrar a Tolosa (2001), plantejaven l'existència d'uns pobles gascons, en principi oberts i on les cases eren els principals elements generadors de l'espai urbanitzat. En aquestes poblacions, l'element generador no era l'església, sempre situada fora del nucli habitat, de vegades força lluny, ni un castell, de bell antuvi inexistent. Eren uns pobles amb uns plausibles precedents altmedievals, encara que no sabem pas com eren abans de l'any 1000 (fins i tot, no sabem pas, per exemple, si les cases ocupaven el mateix lloc). Sabem, en canvi, com eren a la baixa edat mitjana. A Catalunya, trobem un exemple molt bonic d'aquest tipus de poblament a Olopte (Cerdanya), amb un topònim preromà que ens recorda que per allí passava un camí de vedells.¹⁴ Té l'església al sud, a uns dos-cents metres del nucli urbà, i unes quantes cases que s'estenen al llarg d'alguns carrers. També podem fer esment d'Espot (Pallars Sobirà) (figura 4),

13. Vegeu, per exemple: Rippon 2008: 44 i 94. És una llàstima que no tinguem mapes cadastrals fets al segle xviii i sobretot al xix; només se'n feren de la Catalunya del Nord.

14. Vegeu: Coromines 1994-1997: vol. 6, p. 34.

on trobem dos nuclis de població (tal com sembla que revela el seu mateix topònim, preromà) separats pel riu Escrita.¹⁵ També sabem que, en un moment tardà, un dels nuclis fou clos per unes muralles i esdevingué una força (poble fortificat); podem considerar, per tant, que s'hi produí un procés d'encastellament tardà.

Figura 4
Espot (Pallars Sobirà)

El poble doble d'Espot està format per un nucli situat a la riba dreta del riu Escrita i un altre a la riba oposada. L'església es troba entremig dels dos nuclis. Mapa: J. Bolòs.

15. Coromines 1994-1997: vol. 4, p. 137-138.

Discussió. La valoració d'un conjunt de pobles en què les cases són el morfogen ens mostra la importància que pot arribar a tenir el coneixement del que s'estudia als països veïns i, per tant, la possibilitat —i potser la certesa— de descobrir realitats semblants en altres llocs amb una topografia i una societat semblants. Certament, trobem pobles oberts al llarg de tots els Pirineus i també en altres massissos de muntanyes, com, per exemple, els Alps. A Catalunya n'hi ha des de la Ribagorça fins al Conflent i el Ripollès. En podem analitzar dotzenes de casos. Tanmateix, en relació amb aquesta forma de poblament, també cal plantejar-se un conjunt de qüestions, com ara com van evolucionar. Algunes vegades, com s'esdevingué per exemple a Espot i ja hem assenyalat més amunt, s'hi construí una vila closa, una força. El que seria més important d'aclarir, però, és quins són els orígens d'aquesta forma de poblament sobretot pirinenca. Com eren aquests pobles abans de l'any 1000? Gairebé només ens ho podran mostrar, en un futur proper, les excavacions arqueològiques. O bé, quan es van edificar les esglésies? I, fins i tot, per qui motiu es construïren on ho feren en uns llocs concrets? Fins i tot, en algun cas, hem arribat a pensar en un possible lligam entre l'església i un lloc sagrat pagà, que la nova església podia sacralitzar. Direm, per acabar, que en aquestes terres pirinenques també hi ha alguns pobles molt vells, encimbellats i fins i tot defensats per unes muralles o uns cingles (com el de Santa Creu de Llagunes, al Pallars Sobirà) (Roig i Roig 1993). Uns precedents premedievals o la perillositat del lloc pogueren provocar-ho.

Ensagreraent

Els darrers decennis, especialment després de la publicació de la tesi de Pierre Bonnassie (1979-1981), s'han fet moltes recerques sobre tot el que s'esdevingué vers l'any 1000.¹⁶ La construcció de les sagreres fou una transformació important en el poblament, que cal relacionar amb els canvis que hi hagué en els decennis posteriors a l'inici del segon mil·lenni i que en algunes comarques potser fins i tot va repercutir més en el paisatge que el procés d'encastellament, que veurem a continuació. Aymat Catafau feu una acurada tesi doctoral sobre les celleres (o sagreres) del Rosselló, que publicà l'any 1998. En un article editat l'any 1988, Ramon Martí ja parlava de l'«ensagreraent». En aquesta mateixa època, a França Michel Fixot i Elisabeth Zadora-Rio (1989) s'interessaven pel poblament creat al voltant de les esglésies. Foren un conjunt de treballs que feren que hom hagués de valorar l'existència d'uns pobles que s'havien creat entorn d'un edifici eclesial (Catafau 2006: 61).¹⁷ En algunes comarques de Catalunya el nombre de pobles de sagrera (o cellera) és molt notable; representen un percentatge molt important dels nuclis de població actuals. Tanmateix, malgrat que cal valorar molt l'aparició dels nous hàbitats que es van crear aleshores, al se-

16. La versió original francesa de la tesi de Bonnassie fou publicada una mica abans, en dos volums, els anys 1975 i 1976.

17. Després s'han publicat altres recerques, com la de Fariás, la de Morelló (2022) i alguns treballs meus (Bolòs 2004; Bolòs 2009; Bolòs 2013).

gle xi, i que sovint han perdurat fins ara, hem de tenir present que abans de l'any 1000 molt sovint en aquests pobles ja hi havia església (com testimonien els documents escrits), hi podia haver un cementiri (com mostren algunes excavacions) i, certament, també hi hem trobat, més o menys lluny, diversos habitatges poc o molt agrupats.

Una munió de pobles de sagrera. El descobriment i l'estudi de les sagreres (o celleres) va representar un canvi important a l'hora d'entendre l'origen de moltes poblacions. Trobem aquests pobles eclesials sobretot en comarques dels bisbats d'Elna, Girona, Osona i Barcelona (Fariás 2007). L'aparició de les sagreres s'ha de relacionar amb les assemblees de Pau i Treva de Déu, que a Catalunya s'iniciaren l'any 1027, a Toluges, i que després es feren en altres poblacions, d'una manera poc o molt regular.¹⁸ La prohibició —acompanyada de greus penes eclesiàstiques si s'incomplia— que hi hagués cap mena de violència dins el territori protegit de trenta passes al voltant de l'església, va afavorir la construcció de cellers i habitatges dins d'aquest espai (en principi, destinat a fer de cementiri del temple).

En relació amb aquest tema, cal tenir presents diversos aspectes. En primer lloc, que no trobem arreu pobles de sagrera (o cellera). En segon lloc, que hi va haver pobles eclesials en zones on predominava un poblament concentrat, com en gran part del Rosselló, i també en indrets on la dispersió després fou molt important, com a la plana de Vic. En tercer lloc, que força aviat començà el procés de desnaturalització d'aquesta institució; tanmateix, aleshores ja havien nascut molts embrions de futures poblacions dins l'espai de trenta passes al voltant de les quatre parets de l'església.

Discussió. És important saber què hi havia abans de la creació dels pobles de sagrera i també com evolucionaren aquestes poblacions al llarg del temps després del segle xi. Cal conèixer, per exemple, de quan és l'església que era al centre de la sagrera i també, com hem dit més amunt, si abans ja hi havia altres construccions o una necròpolis. De vegades hi hem trobat cases, sitges o tombes (com s'esdevingué a Vilarnau, al Rosselló; Catafau 2006). Les recerques arqueològiques fetes a la Catalunya del Nord han permès d'aclarir-ho en algun cas. L'any 2015 Aymat Catafau va publicar un treball on precisament es plantejava tots aquests aspectes. Una altra dada que les excavacions poden permetre de conèixer és l'extensió real de la sagrera i, com hem dit, l'evolució del terreny protegit per l'Església en el futur, al llarg de la baixa edat mitjana. Fa uns anys, Pierre Bonnassie ja ens va il·lustrar sobre les fases del procés de desnaturalització de les sagreres catalanes (Bonnassie 1994).

Un aspecte que també és important d'estudiar és el motiu pel qual en algunes comarques no va arrelar el procés d'*ensagrera*. Podem suposar que fou pel poc pes que hi tenien els eclesiàstics (sobretot, els bisbes) o potser pel gran pes que hi tenien els senyors laics (en primer lloc, el comte). Malgrat l'interès inicial que hi pogueren tenir els pagesos, cal tenir present que la sagrera era una institució bàsicament eclesiàstica: era el bisbe qui cobrava un cens, sovint simbòlic, per totes les cases que s'hi havien bastit. Fa uns anys ja vam distingir, dins dels comtats d'Osona i Manresa, les contrades amb sagreres de les ter-

18. Cal dir que s'ha considerat que la notícia d'aquesta primera assemblea és falsa: Martí 2007.

res sense sagreres habitades, on gairebé només hi havia pobles castrals (Bolòs 2013). Recordem també el dramàtic procés de destrucció de sagreres que tingué lloc al comtat de Pallars arran de les guerres feudals del segle XI; certament, en aquesta comarca ara hi ha molt pocs pobles eclesials.

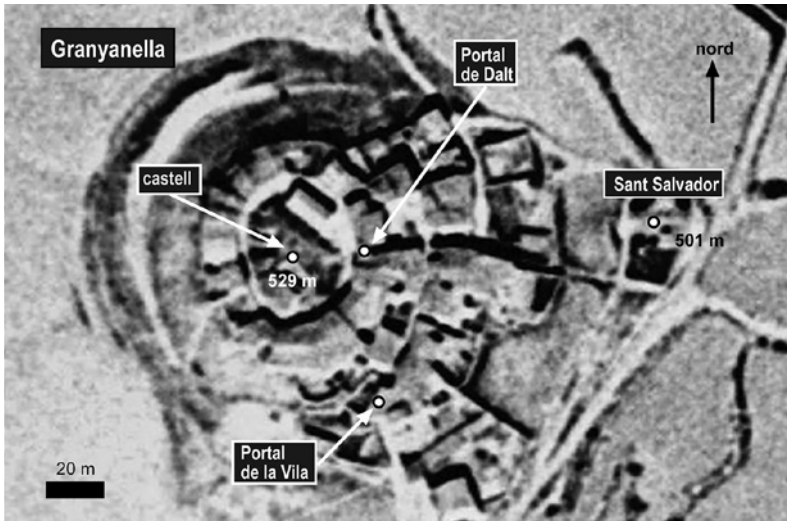
Encastellament i encimbellament

Les recerques dutes a terme fa uns decennis assenyalaven que vers l'any 1000 hi hagué unes fortes transformacions de la societat que van afavorir la concentració de la població al voltant d'un castell, molt sovint en un lloc poc o molt encimbellat (Toubert 1973; Brogiolo i Chavarría 2020: 169-174). Els treballs arqueològics fets a Europa han permès excavar alguns d'aquests pobles castrals, bastits a l'inici de l'edat mitjana central (com el de Rotgiers, a la Provença; Démians d'Archimbaud 1981); alhora, però, a la Toscana les campanyes arqueològiques han mostrat una realitat més complexa, atès que sota el castell de cap a l'any 1000 i sota el poble castral hi havia un poble carolingi i, encara, en un estrat més profund, un vilatge dels primers segles medievals (Francovich i Hodges 2003). L'any 1998 el mateix Toubert plantejà un estat de la qüestió en relació amb les recerques fetes sobre l'«incastellament». Sigui com sigui, malgrat les aportacions que s'han fet al llarg dels darrers decennis, de vegades amb uns resultats divergents, podem afirmar que és important de conèixer el procés d'encastellament i encimbellament de la població per tal d'entendre les característiques del poblament a Catalunya. Molts pobles actuals, sovint per més d'un motiu, s'organitzaren a sota o al voltant d'una fortificació i al cim d'un turó.

Els pobles castrals a la Catalunya Vella. Hi ha pocs pobles castrals a la Catalunya Vella. Alguns poden ésser fins i tot d'abans de l'any 1000, com segurament Palau-sator (Baix Empordà). N'hi ha d'altres, però, que es crearen arran del desplaçament de la població que abans vivia entorn d'una església, com Cortsaví (Vallespir). Alguns reberen, fins i tot, el nom de *cellera* (tot i ésser castrals), com s'esdevingué a la Roca d'Albera, al Rosselló. De vegades també es poden confondre amb una vilanova, atès que nasqueren arran de la concessió d'una carta de poblament i segurament hi hagué una planificació de l'espai urbanitzat; ho veiem, per exemple, a la població més tardana de Santa Pau (Garrotxa). Si anem més cap a ponent i les terres pirinenques, n'hi ha que van néixer al costat d'un poble generat només per les cases,¹⁹ com ara Àreu, al Pallars Sobirà, on trobem el poble vell, obert, i, a poc més de tres-cents metres, una força o poble castral, una mica encimbellat. D'altra banda, com hem dit, en un segon moment, per exemple a l'Empordà, a Vulpellac, Ullastrell, Verges o Ruplà, vora el poble eclesial o àdhuc dins del límit de les trenta passes de la sagrera es va poder edificar un castell o una casa forta, fet que evidentment va alterar les característiques inicials que tenia el lloc habitat (Bolòs 2009).

19. En els pobles oberts dels Pirineus, foren les cases les que generaren la població; no hi hagué cap altre morfogen (com una església o un castell).

Figura 5
Granyanella (Segarra). Poble castral

La població s'organitzà al voltant del castell. Actualment encara es pot endevinar com es va crear i va créixer el poble. L'església està situada a l'est del nucli habitat. Font: © ICGC (any 1956).

Els pobles de la Catalunya Nova. A la Catalunya Nova, a l'oest del Llobregat, la majoria dels pobles són castrals. És la terra dels castells termenats, un territori que es va organitzar en relació amb unes fortificacions i en llurs termes (Sabaté 1997: 87-94 i 398-401). Convé d'assenyalar diverses coses. Mentrestant, en algunes comarques (més sovint a la Catalunya Vella), el poblament és ubicat lluny dels castells (sovint situats en un lloc amb mal accés). Sobretot a les comarques conquerides a partir del segle x, el nucli de poblament sol ésser al costat de la fortificació (Bolòs 2003: 80). En podríem esmentar dotzenes d'exemples, alguns molt representatius d'aquest tipus de poblament, com ara Aguiló, Granyanella (figura 5), Concabella, Montfalcó Murallat, etc. Cal assenyalar que gairebé sempre, d'una manera lògica, les fortificacions s'alçaven al cim d'un turó o en un indret poc o molt elevat. Hi hagué gairebé sempre un procés d'encimbellament.

Amb tot, com hem dit més amunt, alguns pobles situats en indrets molt encimbellats foren abandonats. Pensem en Castelló Sobirà, de Sant Miquel de la Vall, al Pallars Jussà, començat a excavar fa anys (Riu 1989: 58-62), en la Guàrdia de Noguera (a la mateixa comarca del Pallars Jussà) o en Vilademàger (Anoia). És una realitat complexa. Mentre que a Verdú (Urgell) fou la senyora del lloc la que, al segle xii, va atreure els pobladors a la vilanova castral, en aquests altres casos més vells, el poble encastellat, que havia estat creat en una perillosa contrada fronterera, no perdurà.

Discussió. És difícil de fer excavacions en els pobles castrals, sobretot si en l'actualitat encara estan habitats. Segurament, però, abans de crear-se el nucli de població que ara veiem, en un moment del passat, fins i tot potser premedieval, el lloc ja havia estat edificat i habitat. De fet, per entendre aquesta mena de poblacions és fonamental saber quan es construïren els castells. Alhora, com hem dit, cal estudiar la relació que hi havia entre el castell i el lloc habitat; sovint el poble era a tocar de la fortificació, però no sempre (Bolòs 2003). En estudiar els pobles castrals també cal valorar el pes que hi tingueren altres factors que potser semblen menys importants, com ara la necessitat d'aprofitar un lloc una mica elevat per tal de fugir de la inversió tèrmica. Sigui com sigui, en primer lloc cal tenir present la importància que en moltes comarques tingueren els castells, molt sovint elements generadors d'unes poblacions que es van apinyar al seu voltant. I, evidentment, parlar del castell és fer referència al senyor que hi vivia (i al poder dominical o jurisdiccional que tenia).

D'altra banda, com en certa manera es desprèn del que hem dit al llarg de les darreres pàgines, creiem que és important de diferenciar els processos d'encastellament dels processos d'encimbellament. De fet, quan parlem de realitats d'abans de l'any 1000, potser és millor dir que hi hagué un encimbellament. Els senyors que vivien al castell altmedieval de Finestres, encimbellat, vers l'any 1300 decidiren de traslladar-se a la plana de Santa Pau (Garrotxa), on es crearen un nou castell i una vilanova castral al voltant de la plaça on se celebrava el mercat. De fet, Santa Pau fou el resultat d'un procés d'encastellament tardà. En aquest cas, l'església parroquial era a més d'un quilòmetre cap a llevant, a Santa Maria dels Arcs. A Santa Pau —però no sempre fou així— el senyor vivia encimbellat, mentre els pagesos vivien al fons de la vall. En el cas de Vilademàger, que hem esmentat més amunt, els senyors i els pagesos vivien plegats damunt d'unes roques encinglerades; era, vers l'any 1000, un indret molt proper a la frontera amb al-Àndalus. Després els pagesos cercaren, a la Llacuna, la proximitat d'un priorat, d'un mercat i potser d'una font.

Un darrer aspecte: en català, el terme «vila closa» ha servit molt sovint per anomenar les poblacions tancades rere unes muralles o uns murs. La majoria d'aquestes viles closes eren pobles castrals. Amb tot, també podem trobar viles closes que originàriament eren pobles de sagrera o bé antics pobles oberts (ja hem parlat de la força d'Espot) o bé vilanoves planificades (com la Selva del Camp, Ulldecona o Montblanc). Atès que centrem la nostra exposició en la morfogènesi dels pobles, per evitar confusions en aquestes pàgines ens estímem més de no considerar-les com un tipus de nucli de poblament. A continuació comentarem la importància de les vilanoves —sobretot les planificades—, pobles on podem convenir que l'element generador de l'hàbitat fou la trama planificada de carrers i, de vegades, l'existència d'una plaça.

Vilanoves planificades

En aquest apartat volem centrar l'atenció en les vilanoves planificades. De vegades, havien rebut cartes de poblament per part dels senyors laics i eclesiàstics. Molt sovint aquestes noves poblacions s'adaptaven a un pla urbanístic preestablert. Ara ens interessarem,

per tant, sobretot per conèixer les viles i les pobles que tenen un urbanisme ordenat, regular. Fa molts decennis, a Europa l'urbanisme d'aquestes vilanoves planificades ja va cridar l'atenció dels historiadors i els estudiosos del paisatge històric. Amb tot, molt aviat hom es va adonar que el que hi havia no era només una realitat urbanística, sinó que usualment hi havia alhora una realitat econòmica i, encara més, el desig de controlar un territori per part dels impulsors d'aquestes noves poblacions que tenien un urbanisme tan original. Evidentment, parlar de les vilanoves europees ens porta a pensar en les recerques fetes, després de la Segona Guerra Mundial, per Charles Higounet (1975) o per Maurice Beresford (1988), i també en els pobles creats arran de l'expansió germànica cap a l'est. Darrerament s'han fet moltes aportacions sobre aquest tema arreu d'Europa. Pel que fa als Països Catalans, volem esmentar un estudi acurat, publicat no fa pas gaire temps, sobre les viles planificades del País Valencià (Rosselló 2017); també s'han fet recerques sobre les viles creades de bell nou a Mallorca (Mas 2018).

El poder i les vilanoves. Tendim a relacionar les vilanoves amb les cartes de poblament i de franquesa, una font de llibertat, i també amb un urbanisme regular, que és el resultat de la planificació de la majoria d'aquests pobles creats de bell nou. Moltes vegades, però, per entendre les vilanoves també cal dirigir la mirada cap a aquells que van voler i van poder crear-les. Hi hagué algunes vilanoves —poc o molt planificades— de senyors laics. Podem pensar en la Pobla de Lillet i la Pobla de Segur, situades en unes terres de muntanya, o en Verdú i Fondespatla. També hi va haver força vilanoves creades per senyors eclesiàstics. Mencionarem Sant Joan de les Abadesses, però també Sant Feliu de Guíxols, Organyà o la Selva del Camp. Cal recordar, així mateix, la vilanova creada per l'orde dels hospitalers a Ulldecona. Tanmateix, la majoria de les vilanoves més conegudes —gairebé sempre planificades— foren bastides pels sobirans de Catalunya, tant si eren comtes com si eren reis; pensem en Vilafranca de Conflent, Puigcerdà, Vilagrassa, Montblanc, Torroella de Montgrí, Vilanova de Cubelles (que s'ajuntà amb la Geltrú), l'Arboç, etc. Les vilanoves planificades sempre foren creades per homes poderosos que, realment, perseguïen el control estratègic o econòmic del territori.

Unes viles i uns pobles planificats. Encara que ara no hi entrarem d'una manera detallada, és útil d'establir una tipologia de les vilanoves planificades, a partir de la morfologia del seu urbanisme. Així, podem parlar de les poblacions organitzades al llarg d'un carrer o de dos carrers, com Vilagrassa o Vilafranca de Conflent. També podem remarcar les que s'organitzaren en forma d'espina de peix, és a dir, amb un carrer principal del qual sortien travessies a banda i banda. Ja hem mencionat Sant Joan de les Abadesses, però hi podem afegir, per exemple, la Selva del Camp. En tercer lloc, hi ha el tipus de viles organitzades d'acord amb una retícula ortogonal, amb unes illes de cases de planta quadrada o rectangular, com trobem, per exemple, a Ulldecona, Sant Feliu de Guíxols, Torroella de Montgrí o Olot. Només són uns quants exemples, als quals encara caldria afegir algunes vilanoves més irregulars i de vegades més menudes (Bolòs 2023: 112-113).

Discussió. A Catalunya les vilanoves planificades han estat poc valorades i encara poc estudiades globalment. Potser no hi trobem uns pobles com les bastides occitanes o com les viles planificades valencianes, però hi ha poblacions molt notables, com Torroella de Montgrí, Olot, Sant Joan de les Abadesses, Vilafranca de Conflent, la Selva del Camp o Ulldecona, per esmentar llocs amb un urbanisme evidentment excepcional. Caldria estudiar l'urbanisme de totes les vilanoves, veure com va evolucionar i, si és possible, reconstruir com era originàriament (com podem fer, per exemple, a Vilagrassa) (Bolòs 2004: 226). I, també, com hem assenyalat a l'inici, ens hem d'adonar que foren uns centres creats pels poderosos i també uns nuclis econòmics notables, si més no a escala comarcal. Com és prou evident, la plaça on se celebrava el mercat tenia una importància fonamental, com veiem a Torroella de Montgrí o a Montblanc. Alhora, també ens hauríem de qüestionar si la seva creació va transformar el seu entorn. Caldria saber, per exemple, com era la xarxa de camins que hi portaven. I, sobretot, conèixer si hi hagué una reparcellació dels camps entorn d'aquestes vilanoves, com s'esdevingué en algunes de les bastides occitanes (Lavigne 2002).

Cases, masos, bordes i masoveries

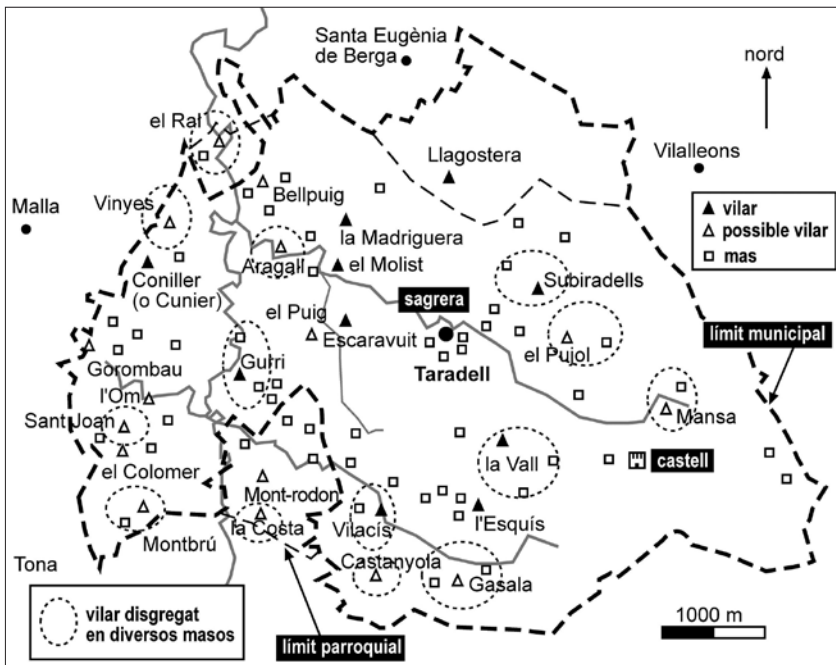
El poblament dispers ha existit gairebé sempre en alguns països europeus (Pichot 2002). Als comtats catalans, a partir del final de l'època carolíngia alguns documents ja identifiquen els hàbitats esparsos amb el nom de mas (*mansus*). És segur que, força abans de l'any 1000, ja existien cases isolades, situades entremig de camps i boscs, malgrat la importància que tenia per a qualsevol persona, en aquella època, rebre la protecció d'una petita comunitat, com eren les diverses famílies que vivien apinyades, per exemple, en un vil·lar. Segurament, aquests primers hàbitats esparsos rebien simplement el nom de casa (*domus*); alguns documents en fan esment. De fet, com hem dit suara, no és fins poc abans de l'any 1000 quan hom comença a esmentar algun mas (*mansus*). Gairebé sempre cal relacionar aquests masos més primerencs amb explotacions que depenien de les famílies comtals, en especial la del comtat de Besalú (Bolòs 2021a: 105-126). És possible que el mot *mas* entrés a Catalunya d'aquesta manera.

Podem parlar d'un emmassament? Després de l'any 1000 i al llarg dels segles següents, el procés de dispersió fou molt important en algunes comarques i segurament alterà força la fisonomia del paisatge. A la Catalunya oriental aquest procés no tan sols no tingué l'oposició dels senyors laics o eclesiàstics (com s'esdevingué en altres països europeus), ans s'ha assenyalat que sovint va obtenir el seu suport i impuls (To 1993; Farías 2009: 137). Si fos així, potser caldria parlar d'un procés d'*emmassament*, paral·lel al d'encastellament o al d'ensagreraent. De fet, d'una manera directa o indirecta cal relacionar-los amb els canvis de l'any 1000. Tanmateix, a Catalunya, si bé no a tot arreu la feudalització de la societat va provocar una forta dispersió del poblament.

Els segles XI i XII degueren ésser l'època de creació de la major part dels masos: unes cases amb llurs terres (les masades), on hi havia camps, horts, feixes, pastures i boscs.

Com hem proposat, alguns d'aquests hàbitats dispersos foren el resultat de la fragmentació dels antics vilars. Això és palès, per exemple, quan es parla d'un mas d'amunt i d'un altre d'avall; és així, per exemple, a Corbs d'Amunt i Corbs d'Avall (Bolòs 1995) o a Gurri d'Amunt, Gurri Mitjà i Gurri Curt (Pladevall 1995: 291-299) (figura 6). Certament, les primeres particions degueren ésser al segle XI.

Figura 6
Parròquia de Sant Genís de Taradell (Osona). Vilars i masos

En el mapa s'han situat els vilars esmentats en documents carolingis, alguns possibles vilars antics (després desdoblats o disgregats) i també els masos medievals (molts dels quals esdevingueren ròncs a la fi de l'edat mitjana). Mapa: J. Bolòs. Font: Pladevall 1995.

Augmentà la dispersió. Quan férem l'estudi de l'evolució del poblament a la parròquia de Sant Vicenç del Salient, ens adonàrem de l'existència d'un procés de dispersió que es va prolongar al llarg dels segles (Bolòs 1995). Veiérem unes primeres etapes que, com hem dit, corresponen a la fragmentació de vilars i, així mateix, a la construcció de masos en indrets ben situats, a prop d'una font i d'uns camps amplis, per exemple. Després vingué una nova etapa en què es crearen unes noves explotacions considerades com a mitjos masos: les bordes. Encara foren constituïdes pels senyors. Finalment, en darrer lloc

van aparèixer les masoveries medievals, que van ésser creades pels mateixos pagesos, amb el permís, això sí, del senyor. Algunes d'aquestes masoveries —els habitatges— eren a una certa distància del mas principal; d'altres vegades, eren a tocar de la casa on vivia el pagès del mas o bé on hi havia la sagrera (Bolòs 1995: 137-142). Hom té la impressió que, malgrat les diferències, hi ha un cert paral·lisme entre el que va ocórrer en aquestes masoveries i el que segurament s'esdevingué als pobles oberts pirinencs, tal com va explicar fa uns anys Benoît Cursente (1998: 352-357) en relació amb la Gascunya i els anomenats «botoys».

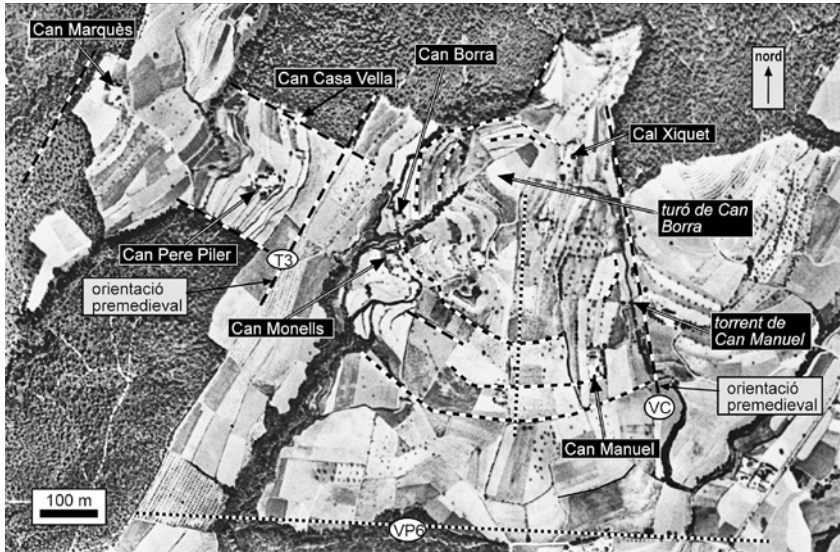
Finalment, no podem parlar del poblament medieval sense fer esment dels masos rònegs, que trobem arreu —en les terres amb un hàbitat dispers— després de la crisi del segle XIV. Les explotacions rònegues, usualment absorbides per les més grans, les que havien pogut sobreviure, solien ésser les més menudes, creades arran d'una segona o una tercera fase de creixement. Sovint només estaven formades per quatre feixes o terrasses, cosa que feia que la família que en vivia sempre estigués al límit de la supervivència.

Altres metodologies. Hi ha altres metodologies, a part de la consulta dels documents escrits, que poden permetre de conèixer més coses sobre els masos medievals. Des de mitjan segle passat s'ha fet ús de l'arqueologia. Una de les primeres excavacions medievals fetes a Catalunya fou la del mas A de Vilosiu, duta a terme per Albert del Castillo i Manuel Riu (Riu 1989: 44-51). Després (anys 1984-1986) emprenguérem l'excavació de l'anomenat mas B de Vilosiu, situat uns dos-cents metres més amunt, al nord-oest del que s'excavà en primer lloc (Bolòs 1996). Més recentment s'han excavat altres masos en diverses comarques.

Recerques recents sobre el paisatge històric també han permès d'apropar-nos al coneixement de les característiques de les terres que hi havia a l'entorn de cada habitatge. D'una manera simplificada, mostren l'existència d'almenys tres tipus de terrers de mas, de masades: un s'adapta a unes formes concèntriques, un altre segueix unes formes rectilínies i encara un tercer té unes formes que coincideixen amb franges de terra poc o molt coaxials (que de vegades s'estenien per un vessant). Les primeres formes i les terceres segurament corresponen a terres rompudes arran de la creació del mas, a l'edat mitjana. En el segon cas, de vegades intuïm que es construï un mas allà on hi havia uns camps que ja havien estat organitzats en el passat (figura 7). Per descobrir-ho hem d'ésser capaços de fer ús d'una tècnica encara massa poc utilitzada a Catalunya: la interpretació de les fotografies aèries fetes a mitjan segle passat.²⁰

20. Pel que fa a les recerques sobre la història del paisatge, cal tenir present que de vegades, si la documentació ho permet, es pot fer un estudi regressiu del paisatge d'un territori, com férem per als municipis de Menàrguens i d'Almacelles (Bolòs i Bonaies 2013; Bolòs i Bonaies 2015); d'altres vegades, gràcies als treballs empresos aquests darrers anys, som capaços de datar d'una manera precisa —i segura—, alguns elements o components del paisatge actual, analitzant les formes que tenen en mapes o fotografies aèries..

Figura 7
Els camps de masos dels municipis de les Franqueses del Vallès
i de Cànoves i Samalús (Vallès Oriental)

Diversos límits de camps i alguns camins, especialment a l'esquerra de la fotografia, segueixen unes orientacions rectilínies premedievales. A la dreta de la imatge, en canvi, predominen les formes còntriques. Font: © ICGC (any 1956).

Discussió. Podem estudiar els masos des de diversos punts de vista: com a elements del paisatge o bé en relació amb una societat, una economia i una demografia. Atesa la importància de les dues visions, creiem que cal centrar l'atenció en com les relacions socials o les realitats econòmiques i demogràfiques van repercutir en el paisatge d'un territori. Fem un resum breu dels temes que hem tractat en aquest apartat. En primer lloc, aquesta forma d'hàbitat dispers suposà l'existència d'un poblament on cada família vivia al costat dels camps que treballava. En segon lloc, cal tenir present la qüestió del nom: comencem a trobar esmentat el nom mas en uns territoris concrets i en relació amb uns senyors determinats. I això fou poc abans de l'any 1000. En tercer lloc, hom s'ha de plantejar el perquè del procés d'emmasament, de construcció massiva de masos. Hem de valorar quin fou el pes que tingueren els senyors en aquest procés que canvià profundament el paisatge d'algunes comarques. En quart lloc, cal assenyalar les fases d'aquest procés de dispersió; ja n'hem parlat més amunt. En cinquè lloc, convé de tenir presents els masos ròncecs i, evidentment, valorar la importància social que tingué la seva existència —el seu abandonament i posterior aprofitament— a les acaballes dels segles medievals. I, en darrer lloc, també ens hem d'interessar per descobrir (sobretot mitjançant tècniques arqueològiques)

com eren els edificis i, així mateix, com era el terme que en depenia (gràcies als documents escrits i sovint també a un estudi regressiu fet a partir de l'observació del paisatge actual).

Altres formes de poblament

Encara hi ha altres tipus de pobles, que van créixer en relació amb altres morfògens (construccions o espais generadors de nuclis de poblament). Pensem, per exemple, en les poblacions que nasqueren al voltant d'un mercadal, indret on se celebrava cada setmana el mercat, com trobem a Martorell. També podem assenyalar els pobles bastits al voltant d'unes fonts termals, com s'esdevingué a Caldes de Montbui. Així mateix, ja ho hem vist, hi havia poblacions construïdes al costat d'un monestir. Molt sovint eren a tocar de l'abadia (com a Ripoll, Sant Cugat del Vallès o Arles, al Vallespir), de vegades eren a l'altra banda d'un riu (per exemple, a Gerri de la Sal) i d'altres vegades eren a una certa distància (per exemple, és el cas del vilatge de Santa Creu, de Sant Pere de Rodes, actualment en curs d'excavació). Certament, com hem dit, algunes d'aquestes viles monàstiques poden ésser considerades unes vilanoves planificades (per exemple, Sant Joan de les Abadesses o Roses); també és així a Organyà, població situada al costat d'una col·legiata.

És important de remarcar l'interès que té poder comprendre la complexitat de l'urbanisme d'alguns pobles o viles (Bolòs 2023: 128-132). Molt sovint, les poblacions es van desenvolupar a partir de l'existència de diversos elements generadors, de diferents morfògens. Ja hem fet esment d'un poble que creiem que en el passat era modèlic en aquest sentit: Santa Coloma de Queralt. Hi trobem sobretot un nucli eclesial, un nucli castral i un nucli que cal relacionar amb l'habitatge del castlà del lloc; tot plegat fou clos per unes muralles. Evidentment, no fou pas, en absolut, un cas únic. Fa un moment parlàvem del pobles monàstics. En molts casos, hi tingué importància l'existència d'una església parroquial (per exemple, a Sant Cugat del Vallès o a Banyoles). En d'altres, potser, també fou important la presència d'un mercat altmedieval, que a Ripoll se celebrava prop de l'aigua-barreig dels rius Freser i Ter. En aquest cas, fins i tot és difícil d'assegurar si el mercat es creà després de la construcció de l'abadia o bé si ja existia des d'abans (com vam trobar a Llavorsí, al Pallars Sobirà).

Hi ha exemples sorprenents de la dualitat de nuclis. Per exemple, a la població de Vilanova i la Geltrú, on, com reflecteix el mateix nom, s'ajuntaren una vilanova —força planificada— i un poble castral. D'altres vegades això no és tan evident, com en el cas de Castelló d'Empúries, on, de fet, també hi hagué dos nuclis diferenciats: al puig del Mercadal i al puig Salner (Puig 2003; Farías 2009: 250-251). Certament, seria important fer recerques, a Catalunya, d'una manera sistemàtica, com les que s'han fet, per exemple, sobre la morfologia de les poblacions de la Normandia (Gauthiez 1999).

Discussió. El poblament ha canviat al llarg del temps en funció de les transformacions polítiques, socials, econòmiques o demogràfiques esdevingudes. Podem analitzar un hàbitat

en un moment determinat i dir que és un poble obert o de cases, que és de sagrera, que és castral o que és una vilanova ben planificada. Tanmateix, aquest poble, després de crear-se, no va parar de transformar-se. Saber entendre aquests canvis i els motius que els van provocar és fonamental per conèixer millor la història dels llocs habitats i de la gent que hi ha viscut al llarg dels segles.

Per tant, tot i reconèixer que establir una tipologia dels pobles en funció dels elements —els morfògens— que van generar els nuclis de població ha estat una gran aportació a l'hora d'estudiar-los, creiem que cal anar més enllà i arribar a entendre la complexitat de les nombroses transformacions que, al llarg dels segles, han repercutit en l'urbanisme i han conduït a la seva fisonomia actual. Vegem-ne només un exemple: Granollers, a l'edat mitjana, era com era perquè tenia una església i una sagrera, però també perquè tenia diversos espais on se celebrava el mercat cada setmana, perquè alguns dels carrers seguien el recorregut d'antics camins i, encara, perquè s'hi feren unes muralles, d'acord amb una planta gairebé quadrada, que delimitaren un espai clos (Vila i Pancorbo 2009). Les poblacions grans, les viles i les ciutats solen ésser molt complexes. D'altra banda, mai podem oblidar la necessitat d'entendre l'entorn del nucli de poblament —per exemple, els camps o els camins—. Per això podem afirmar que és molt útil estudiar alhora el paisatge agrari, el *landscape*, i el paisatge urbà, el *townscape*. Les metodologies no són tan diferents i els lligams entre l'un i l'altre sempre són molt forts.

La creació d'uns límits i l'organització d'un terme

Els elements lineals del paisatge segurament són els més resilient. Malgrat els petits canvis que poden patir, se solen mantenir al llarg dels segles sense restar sotmesos a grans modificacions. És així, per exemple, en els camins (Robert 2011; Robert 2021: 80-88): molts són premedievals. Podem afirmar el mateix pel que fa a les séquies, com s'ha remarcat al llarg dels darrers anys en estudiar els espais irrigats. I els límits són uns altres elements del paisatge que sovint també són molt resilient. Això, evidentment, no vol pas dir que tots siguin vells, n'hi ha de totes les èpoques. Només vol dir que alguns límits poden ésser medievals i d'altres fins i tot poden tenir l'origen abans de l'edat mitjana. A Anglaterra, recerques fetes ja fa anys així ho van confirmar (Aston 1985: 39-40; Winchester 2008: 36).

Límits nous i límits vells. Els límits han canviat molt, però, alhora, com acabem d'afirmar, són uns elements del paisatge que de vegades perviuen al llarg de molts segles sense alterar-se gens. A Anglaterra, com dèiem suara, hom pot descriure límits que fins i tot foren creats abans de l'època romana. A Catalunya és possible que també n'hi hagi de molt vells; de fet, podem assegurar, sense cap mena de dubte, que hi ha molts límits que s'establiren en una època anterior a l'edat mitjana. És ben segur que és així a la Catalunya Vella, i possiblement també a la Nova. Al llarg dels darrers anys hem estudiat pobles i parròquies que tenen les partions del terme molt antigues, premedievals (com Vila-sacra o Rupjà) (Bolòs 2023: 298) i hem descrit termes castrals amb aquestes mateixes característiques (per

exemple, a Gelida). Evidentment, al costat d'aquests pobles, n'hi deu haver molts d'altres, possiblement la majoria, on les partions han sofert molts canvis, de vegades, des de l'edat mitjana.

En relació amb les formes que tenen els termes, és important d'assenyalar tres coses més. En primer lloc, l'existència de molts territoris pobletans que s'estenen entre un riu i una carena. Moltes vegades, l'origen d'aquesta organització és premedieval (Rouche 1979: 218). A Catalunya és així, per exemple, en molts termes situats a banda i banda de rius del Rosselló, l'Empordà i àdhuc la Cerdanya. En segon lloc, la coincidència sovintejada entre límits i camins o vies de bestiar (que de vegades passaven precisament per les carenes); és difícil d'establir-ne la datació, encara que també poden ésser vells. En trobem molts casos sobretot a la Catalunya Nova, per exemple al voltant de la ciutat de Lleida. En tercer lloc, cal remarcar que hi ha límits parroquials que ja són documentats des del segle IX en algunes de les dotalies de parròquies, que han estat publicades acuradament al llarg dels darrers anys.²¹ Cal que siguem conscients que això, a la zona europea, és excepcional (Zadora-Rio 2008).

Dins d'uns límits. Hi ha molts tipus de termes. Independentment de si són vells o nous, és important de veure què trobem dins els seus límits. Cal tenir present que podem parlar de termes de masos, de vilars, de nuclis poblats més grans, de parròquies, de cavalleries o quadres (Sabaté 1997: 94-104), de castells i de ciutats (Sabaté 2016); a part, evidentment, dels límits de demarcacions encara més àmplies, com ara els comtats, els bisbats, les senyories i els estats. Dins dels límits d'una parròquia, hi podia haver un sol nucli de poblament o bé diversos (per exemple, nombrosos masos o alguns vilars). Podem pensar en els termes de les parròquies de Sant Vicenç del Sallent (Bolòs 1995) i de Taradell (Pladevall 1995), curulls de masos, bordes i masoveries (figura 6). També és fàcil d'imaginar-nos com era la parròquia de Sant Julià de Lòria, amb uns vilars que han perdurat, transformats, fins a l'actualitat. De vegades és més difícil de reconstruir com podien ésser alguns territoris a l'alta edat mitjana, com passa, per exemple, en el terme de Canovelles, amb una església i diversos vilars repartits pel territori (de fet, descoberts gràcies a les excavacions arqueològiques que s'hi han fet) (Bolòs 2022: 202-209). De mica en mica, caldria cartografiar tot Catalunya i valorar les característiques de cadascuna de les contrades d'acord amb els canvis que hi ha hagut al llarg dels segles.²² Les fonts d'informació, com es desprèn del que acabem de dir, poden ésser diverses. És important que els historiadors siguem capaços de conèixer i rendibilitzar totes aquestes fonts que ens poden aportar dades que permetin de saber com era la gent del passat i com eren els indrets on vivien.

Discussió. Hom té la impressió que hi ha termes, demarcacions o territoris que corresponen a espais —potser senyoriais— que ja existien en època romana. N'hi ha d'altres que corresponen a espais que, de bell antuvi, eren terres d'ús i d'explotació de pagesos o pas-

21. Vegeu: Ordeig 1993-1994.

22. En aquest sentit, és una obra excepcional l'atles anglès de Partida, Hall i Foard (2013).

tors de les comunitats rurals que hi vivien. Cal tenir present que aquests segons també poden ésser molt vells. Així mateix, hi ha límits que foren creats en època medieval. Sovint el problema és saber-los distingir i també saber descobrir els canvis que hi ha hagut al llarg dels segles. D'altra banda, certament, quan un límit s'ha conservat en els mapes actuals o bé en el cadastre virtual modern, és molt fàcil de traçar-lo d'una manera precisa; i quan un límit s'ha perdut fa temps, és molt difícil d'assegurar-ne el recorregut amb exactitud. Disposar de cadastres (nous o vells) i de mapes antics i poder fer una recerca regressiva, és a dir, consultar documents de totes les èpoques, pot ésser, per tant, fonamental.

També cal remarcar que, com s'esdevé amb els camins, qualsevol irregularitat en uns límits ens aporta informació: les partions de moltes valls sovint no passen per les carenes, com podria semblar lògic; el fet que segueixin el curs de rius o bé que passin pels peus de vessants reflecteix usualment la importància que tenia la pastura del bestiar en el moment en què s'establiren aquestes fronteres. En resum: els límits, des de l'inici de la història humana, foren, en primer lloc, les partions d'un espai econòmic controlat per unes famílies o per unes comunitats que es dedicaven a l'agricultura o bé a la ramaderia. Sovint, després s'han consolidat com a límits d'una parròquia, d'una senyoria i, modernament, d'un municipi.

Cloenda: establir lligams

Hem volgut titular aquest estudi «Transformacions i resiliències en el poblament de Catalunya a l'edat mitjana». Si ens ho mirem globalment, veiem que hi hagué unes transformacions importants que portaren a la creació de nous vilars, noves almúnies, nous masos o, en relació amb les poblacions més grans, nous pobles de sagrera, pobles castrals o vilanoves sovint planificades. Quan ho observem de més a prop, veiem, però, el fort lligam que va existir entre els vilars i les *villae* romanes abandonades. També observem la importància dels lligams entre una part del poblament andalusí i els vilars que hi havia abans de la conquesta, habitats, d'ençà del segle VIII, per unes poblacions que considerem mossàrabs. També podem establir nexes entre alguns masos i les cases o els vilars precedents. Potser cal descobrir, així mateix, els lligams entre el poblament de les terres pirinenques que trobem a la baixa edat mitjana i el que hi havia abans de l'any 1000. I, fins i tot, caldria teixir nexes, d'una manera lògica, entre alguns pobles de sagrera (o cellera) i alguns hàbitats més vells o algunes necròpolis més antigues. I, per què no, de vegades, entre pobles castrals i indrets ja poblats a l'alta edat mitjana o, fins i tot, en èpoques molt més reculades. Potser només algunes de les vilanoves planificades o dels pobles creats de bell nou a l'edat mitjana central tenien pocs lligams amb el passat (i encara no era pas així en tots els casos).

I, finalment, per damunt de tot, en el paisatge que envolta els llocs habitats trobem molts elements que reflecteixen aquesta continuïtat, aquestes resiliències, com ara els camins, els marges o les espones dels camps i, sobretot, els límits. Potser els límits són els elements del paisatge que reflecteixen més bé aquesta doble realitat que ens ha interessat al llarg de les darreres pàgines: d'una banda, hi descobrim els canvis que han patit pel fet d'haver-se d'adaptar al llarg dels segles a les noves realitats; de l'altra, hi veiem el pes de

les continuïtats que sovint en mantenen el traçat d'una manera tossuda, perquè hi ha uns homes i unes dones que els coneixen i els utilitzen per saber fins on arriben les terres del seu mas o les de la població on viuen.

Bibliografia citada

- ALEGRÍA, Walter; HIDALGO, Isabel (2015). «Els materials ceràmics dels Altimiris i Sant Martí de les Tombetes. Dos jaciments tardoantics i altmedievals al Pre-Pirineu de Lleida». Dins *Cinquè Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona: ACRAM i Ajuntament de Barcelona, p. 1041-1056.
- ALTURO, Jesús; ALAIX, Tània (2022). *Lletres que parlen: Viatge als orígens del català*. Barcelona: La Magrana.
- ASTON, Mick (1985). *Interpreting the Landscape: Landscape Archaeology in Local Studies*. Londres: B. T. Batsford.
- BAIGES, Ignasi J.; PUIG, Pere (2019). *Catalunya carolíngia*. Vol. VII, *El comtat de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BATET, Carolina (1996). *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal: La marca de Barcelona als segles X-XI*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.
- BERESFORD, Maurice W. (1988). *New Towns of the Middle Ages: Town Plantation in England, Wales and Gascony*. Stroud: Sutton Publishing (1a ed.: 1967).
- BOIX, Jordi; COLL, Joan M. (2011). «Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'Antiguitat tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs». Dins *Actes del IV Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Vol. 1. Barcelona: Ajuntament de Tarragona - ACRAM, p. 75-82.
- BOLÒS, Jordi (1993). «Paisatge i societat al "Segrià" al segle XIII». Dins J. BOLÒS (ed.), *Paisatge i societat en la Plana de Lleida a l'edat mitjana*. Lleida: Universitat de Lleida, p. 45-81.
- BOLÒS, Jordi (1995). *El mas, el pagès i el senyor: Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*. Barcelona: Curial.
- BOLÒS, Jordi (ed.) (1996). *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-1986)*. Lleida: Publicacions de la Universitat de Lleida.
- BOLÒS, Jordi (2001). «El naixement d'un vilar medieval: Moredell (Gironès) en època carolíngia», *Acta Històrica et Archaeologica Mediaevalia*, 22, 2, 181-190.
- BOLÒS, Jordi (2003). «Fortificacions de la marca i organització del territori a Catalunya (segles VIII-XII)». Dins *Actes del Congrés Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*. Girona: Museu La Gabella d'Arbúcies, p. 67-88.
- BOLÒS, Jordi (2004). *Els orígens medievals del paisatge català: L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- BOLÒS, Jordi (2009). «Aportació al coneixement de la morfogènesi dels pobles del comtat d'Empúries». Dins: J. BOLÒS i E. VICEDO (eds.), *Poblament, territori i història rural: VI Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 261-284.
- BOLÒS, Jordi (2013). «Pobles de sagrera i pobles castrals: dues realitats enfrontades?». Dins J. MUTGÉ, R. SALICRÚ i C. VELA (eds.), *La Corona Catalanoargonesa, l'islam i el món mediterrani: Estudis d'història medieval en homenatge a la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*. Barcelona: CSIC, p. 109-119.
- BOLÒS, Jordi (2014). «L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 25, 101-170.
- BOLÒS, Jordi (2015). «Paisatges i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història». Dins J. BOLÒS (ed.), *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, p. 59-126 (Territori i Societat: el Paisatge Històric, vii).
- BOLÒS, Jordi (2021a). «Cartografiar el paisatge medieval de Catalunya (segles VIII-X). Segona part: a partir dels "Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia"». Dins J. BOLÒS (ed.), *Paisatge històric i cartografia: De l'època romana fins a l'actualitat*. Lleida: Pagès i Universitat de Lleida, p. 79-164.
- BOLÒS, Jordi (2021b). *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida. Primera part: Documents de les seus episcopals de Roda i de Lleida (fins l'any 1143)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BOLÒS, Jordi (2022). *El paisatge medieval del comtat de Barcelona: Història del paisatge, documents i cartografia d'un país mediterrani*. Lleida: Pagès.
- BOLÒS, Jordi (2023). *The Historic Landscape of Catalonia: Landscape History of a Mediterranean Country in the Middle Ages*. Turnhout: Brepols.
- BOLÒS, Jordi (2024). «Agua e historia del paisaje en Cataluña: novedades y resiliencias a lo largo de la Edad Media. El ejemplo de Lleida», *Agua y Territorio*, 24.
- BOLÒS, Jordi; BONALES, Jacinto (2013). *Atles històric de Menàrguens: El paisatge històric d'un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*. Lleida: Ajuntament de Menàrguens i Pagès.
- BOLÒS, Jordi; BONALES, Jacinto (2015). *Atles històric d'Almacelles: El paisatge històric d'un municipi de la comarca del Segrià des de la Prehistòria fins a l'actualitat*. Lleida: Ajuntament d'Almacelles i Pagès.
- BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor (2020). *Poder, paisatge i societat a la Catalunya carolíngia: L'organització d'un país dins l'Europa de Carlemany*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- BONNASSIE, Pierre (1979-1981). *Catalunya mil anys enrere: Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62 (ed. or.: *Croissance et mutations d'une société : La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle*. Tolosa: Presses Universitaires du Mirail, 1975-1976).
- BONNASSIE, Pierre (1994). «Les sageres catalanes: la concentration de l'habitat dans le "cercle de paix" des églises (XIe s.)». Dins M. FIXOT i E. ZADORA-RIO (eds.), *L'environ-*

- nement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 68-79.
- BRAMON, Dolors (2000). *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010*. Vic i Barcelona: Eumo i Institut d'Estudis Catalans.
- BROGIOLO, Gian Pietro; GELICHI, Sauro (1996). *Nuove ricerche sui castelli altomedievali in Italia settentrionale*. Florència: All'Insegna del Giglio.
- BROGIOLO, Gian Pietro; CHAVARRÍA ARNAU, Alexandra (2020). *Archeologia postclassica: Temi, strumenti, prospettive*. Roma: Carocci.
- BRUFAL, Jesús (2013). *El món rural i urbà en la Lleida islàmica (segles XI-XII). Lleida i l'est del districte: Castellldans i el pla del Mascançà*. Lleida: Pagès.
- BURCH, Josep (2006). *Excavacions arqueològiques de la muntanya de Sant Julià de Ramis*. Girona: Universitat de Girona.
- BURJACHS, Francesc; GIRALT, Santiago; ROCA, Josep Ramon; SERET, Guy; JULIÀ, Ramon (1997). «Palinología holocénica y desertización en el Mediterráneo occidental». Dins J. J. IBÁÑEZ, B. L. VALERO i C. MACHADO (eds.), *El paisaje mediterráneo a través del espacio y del tiempo: Implicaciones en la desertificación*. Logroño: Geoforma, p. 379-94.
- CATAFAU, Aymat (1998). *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e-XVe siècles)*. Perpinyà: El Trabucaire i Presses Universitaires de Perpignan.
- CATAFAU, Aymat (2006). «Les celleres du Roussillon, mises au point et discussions». Dins *L'Église au village. Lieux, formes et enjeux des pratiques religieuses*. Tolosa: Privat, p. 17-40 (Cahiers de Fanjeux, 40).
- CATAFAU, Aymat (2009). «Del poble al paisatge. Elements per a una historiografia recent del poblament medieval de l'Europa occidental». Dins J. BOLÒS i E. VICEDO (eds.), *Poblament, territori i història rural: VI Congrés sobre Sistemes agraris, organització social i poder local*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 13-49.
- CATAFAU, Aymat (2015). «Le modèle de «village ecclésial» en Languedoc, Roussillon et Catalogne : les apports de l'archéologie et leur discussion». Dins J. BOLÒS (ed.), *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys*. Lleida: Publicacions de la Universitat de Lleida, p. 19-58 (Territori i Societat: el Paisatge Històric, VII).
- CHRISTIE, Neil; HEROLD, Hajnalka (eds.) (2016). *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th-10th Centuries*. Oxford: Oxbow Books.
- CONSTANT, André (2007). «De la *civitas* au *castrum*: genèse des centres locaux du pouvoir entre Narbonnaise et Tarraconaise du IIIe siècle au Xe siècle». Dins Ph. SÉNAC (ed.), *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): La transition. Villa 2*. Tolosa: CNRS i Université de Toulouse-Le Mirail, p. 41-66.
- CONSTANT, André (2008). «Fouilles récentes au castrum Vulturaria / Ultréra (Argelès-sur-Mer, Pyrénées-Orientales)». Dins: R. MARTÍ (ed.), *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: EDAR, p. 39-55.
- COROMINES, Joan (1994-1997). *Onomasticon Cataloniae: Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Vols. II-VIII. Barcelona: Curial. Disponible a: <https://oncat.iec.cat/>.

- CURSENTE, Benoît (1998). *Des maisons et des hommes: La Gascogne médiévale (XIe-XVe siècles)*. Tolosa: Presses Universitaires du Mirail.
- CURSENTE, Benoît (2001). «Le village pyrénéen comme «village à maisons». Premières propositions». Dins M. BERTHE i B. CURSENTE (eds.), *Villages pyrénéens. Morphogenèse d'un habitat de montagne*. Tolosa: CNRS i Université de Toulouse-Le Mirail, p. 157-169.
- DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, Gabrielle (1981). *Les fouilles de Rougiers: Contribution à l'archéologie de l'habitat rural médiéval en pays méditerranéen*. París: CNRS.
- ERITJA, Xavier (1998). *De l'«almunia» a la «turris»: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Publicacions de la Universitat de Lleida.
- FARÍAS, Víctor (2007). «La proclamació de la Pau i l'edificació dels cementiris. Sobre la difusió de les sagres als bisbats de Barcelona i Girona (segles XI-XIII)». Dins *Les sagres a la Catalunya medieval*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, p. 13-84.
- FARÍAS, Víctor (2009). *El mas i la vila a la Catalunya medieval: Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FELIU, Gaspar (2010). *La llarga nit feudal: Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FELIU, Gaspar; FERRER, Joan (2021). «El domini del monestir de Sant Joan de les Abadesses i els vilars que en depenien», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 94, 37-58.
- FIXOT, Michel; ZADORA-RIO, Elisabeth (eds.) (1989). *L'église, le terroir*. París: Éditions du CNRS.
- FRANCOVICH, Riccardo; HODGES, Richard (2003). *Villa to Village: The Transformation of the Roman Countryside in Italy, c. 400-1000*. Londres: Duckworth.
- GARCIA BIOSCA, Joan-Eusebi (1995). *Els orígens del terme de Lleida: La formació d'un territori urbà (segles XI i XII)*. Lleida: Diari La Mañana i Diputació de Lleida.
- GAUTHIEZ, Bernard (1999). *Atlas morphologique des villes de Normandie*. Lyon: Éditions du Cosmogone.
- GIBERT, Jordi (2018). *La fi del món antic i els inicis de l'edat mitjana a la Catalunya central: Economia, societat i territori entre els segles V i VIII*. Tarragona: ICAC.
- GRAU, Ignasi (2022). «A Peasant Landscape in the Eastern Roman Spain. An Archaeological Approach to Territorial Organization and Economic Models». Dins J. BERMEJO i I. GRAU (eds.), *The Archaeology of Peasantry in Roman Spain*. Berlín: De Gruyter, p. 91-109.
- HIGHAM, Nicholas J.; RYAN, Martin J. (eds.) (2011). *Place-Names, Language and the Anglo-Saxon Landscape*. Woodbridge: The Boydell Press.
- HIGOUNET, Charles (1975). *Paysages et villages neufs du Moyen Âge*. Bordeus: Fédération Historique du Sud-ouest.
- KOTARBA, Jérôme (2007). «Les sites d'époque wisigothique de la ligne LGV. Apports et limites pour les études d'occupation du sol de la plaine du Roussillon», *Domitia*, 8-9, 43-70.
- LALIENA, Carlos; ORTEGA, Julián (2005). *Arqueología y poblamiento: La cuenca del río Martín en los siglos V-VIII*. Saragossa: Universidad de Zaragoza.

- LAVIGNE, Cédric (2002). *Essai sur la planification agraire au Moyen Âge: Les paysages neufs de la Gascogne médiévale (xiii-xv siècles)*. Pessac: Ausonius.
- LLOVERA, Xavier, BOSCH, Josep M., RUF, Maria Àngels, YÁÑEZ, Cristina, SOLÉ, Xavier i VILA, Antoni (eds.) (1997). *Roc d'Enclar: Transformacions d'un espai dominant (segles iv-xix)*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra.
- MARTÍ, Ramon (1988). «L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals», *Faventia*, 10.1/2, 153-182.
- MARTÍ, Ramon (2007). «L'ensagrerament: utilitats d'un concepte». Dins *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, p. 85-204.
- MAS, Antoni (2018). «Les Ordinacions d'en Jaume II (1300): la segona colonització del riu de Mallorca». Dins J. BOLÒS (ed.), *Els caràcters del paisatge històric als països mediterranis*. Lleida: Universitat de Lleida i Pagès, p. 147-88 (Territori i Societat: el paisatge històric, viii).
- MONTÓN, Félix J. (1997a). *Zafranales: Un asentamiento de la frontera hispano-musulmana en el siglo xi, Fraga, Huesca*. Osca: Diputació de Huesca.
- MONTÓN, Félix J. (1997b). «El poblamiento de la frontera hispano-musulmana en al-Andalus durante el siglo xi: Zafranales (Huesca)», *Archéologie Islamique*, 7, 45-60.
- MORELLÓ, Jordi (2022). «Construir en espacios sacralizados: a propósito del surgimiento y expansión territorial de las sagreres catalanas, siglos xi-xiii». Dins *Construir para perdurar. Riqueza petrificada e identidad social. Siglos xi-xiv. XLVII Semana Internacional de Estudios Medievales / XLVII Erdi Aroko Ikerlanen Nazioarteko Astea Estella-Lizarra*. Pamplona / Iruña: Gobierno de Navarra / Nafarroako Gobernua, p. 301-339.
- OLICH, Imma; ROCAFIGUERA, Montserrat de; OCAÑA, Maria (2016). «The Southern Carolingian Frontier in *Marca Hispanica* along the River Ter: *Roda Civitas* and the Archaeological Site of L'Esquerda (Catalonia)». Dins N. CHRISTIE i H. HEROLD (eds.), *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended communities of the 8th-10th centuries*. Oxford: Oxbow, p. 205-217.
- ORDEIG, Ramon (1993-1994). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles ix-xii)*. Vic: Estudis Històrics.
- PARTIDA, Tracey; HALL, David; FOARD, Glenn (2013). *An Atlas of Northamptonshire: The Medieval and Early-Modern Landscape*. Oxford: Oxbow Books.
- PLADEVALL, Antoni (1995). *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle xviii*. Vic: Eumo i Ajuntament de Taradell.
- PICHOT, Daniel (2002). *Le village éclaté: Habitat et société dans les campagnes de l'Ouest au Moyen âge*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- PRATDESABA, Albert (2021). *El procés de fortificació i reocupació del territori a Catalunya entre els rius Ter i Llobregat en època visigòtica i carolíngia: El cas de l'Esquerda (segles viii-x)*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia.
- PUIG, Anna Maria (2003). «La vila de Castelló d'Empúries». Dins A. PLADEVALL (dir.), *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. iii, *Dels palaus a les masies*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 75-78.

- REVILLA, Víctor (2022). «On the Margins of the *Villa* System? Rural Architecture and Socio-economic Strategies in North-Eastern Roman Spain». Dins J. BERMEJO i I. GRAU (eds.), *The Archaeology of Peasantry in Roman Spain*. Berlín: De Gruyter, p. 169-200.
- RIPPON, Stephen (2012). *Making Sense of an Historic Landscape*. Oxford: Oxford University Press.
- RIPPON, Stephen (2008). *Beyond the Medieval Village: The Diversification of Landscape Character in Southern Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- RIU, Manuel (1989). *L'arqueologia medieval a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès: Els Llibres de la Frontera.
- ROBERT, Sandrine (ed.) (2011). *Sources et techniques de l'archéogéographie*. Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comté.
- ROBERT, Sandrine (2021). *Resilience : Persistence and Change in Landscape Forms*. Londres i Hoboken: ISTE i John Wiley.
- ROIG, Albert; ROIG, Jordi (1993). «L'ocupació del territori de muntanya: l'urbanisme i els despoblats al Pallars (Pirineu Central)». Dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola: Societats en transició*. Vol. II. Alacant: AEAM i Generalitat Valenciana, p. 325-330.
- ROIG, Jordi (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)». Dins J.-A. QUIRÓS (ed.), *The Archaeology of early medieval villages in Europe*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco, p. 207-251.
- ROIG, Jordi (2011). «Vilatges i assentaments pagesos de l'Antiguitat tardana als territoris de *Barcino* i *Egara* (Depressió Litoral o Prelitoral): caracterització del poblament rural entre els segles V-VIII». Dins *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. 1. Tarragona: ACRAM, p. 227-50.
- ROSSELLÓ, Vicenç M. (2017). *Viles planificades valencianes medievals i modernes*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- ROUCHE, Michel (1979). *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes, 418-781: Naissance d'une région*. París: EHESS - Jean Touzot.
- ROVIRA, Jordi; CASANOVAS, Àngels; GONZÁLEZ, Joan-Ramon; RODRÍGUEZ, Josep-Ignasi (1997). «Solibernat (Lleida). Un asentamiento rural islámico con finalidades militares de la primera mitad del siglo XII», *Archéologie Islamique*, 7, 93-110.
- SABATÉ, Flocel (1997). *El territori de la Catalunya medieval: Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- SABATÉ, Flocel (2016). «Limites et villes dans la Catalogne médiévale». Dins N. BARON, S. BOISELLIER, F. CLÉMENT i F. SABATÉ (eds.), *Reconnaître et délimiter l'espace localement au Moyen Âge*. Villeneuve d'Ascq: Septentrion, p. 161-190 (Limites et Frontières, 1).
- SAROBE, Ramon (1998). *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- SANCHO i PLANAS, Marta (2017). «Dynamiques de peuplement durant la transition de l'Antiquité Tardive au haut Moyen Âge au sud des Pyrénées catalanes (ve-viii siècles): la fragmentation des modèles», *Revue des Études Tardo-antiques (RET)*, 6, 109-134.

- SCHNEIDER, Laurent (1992). «Habitat et genèse villageoise du haut Moyen Âge. L'exemple d'un terroir du Biterrois nord-oriental», *Archéologie du Midi médiéval*, 10, 3-37.
- SCHNEIDER, Laurent (2010). «De la fouille des villages abandonnés à l'archéologie des territoires locaux. L'étude des systèmes d'habitat du haut Moyen Âge en France méridionale (v^e-xe siècle): nouveaux matériaux, nouvelles interrogations». Dins J. CHAPELOT (ed.), *Trente ans d'archéologie médiévale en France: Un bilan pour un avenir*. Caen: Publications du CRAHM, p. 133-161.
- TO, Lluís (1993). «Le mas catalan du xiiie s.: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 36-142, 151-77.
- TOUBERT, Pierre (1973). *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du ixe siècle à la fin du xiie siècle*. Roma: École Française de Rome.
- TOUBERT, Pierre (1998). «L'incastellamento aujourd'hui: quelques réflexions en marge de deux colloques». Dins M. BARCELÓ i P. TOUBERT (dirs.), *L'incastellamento. Actes des rencontres de Gérone (26-27 novembre 1992) et de Rome (5-7 mai 1994)*. Roma: École Française de Rome, p. xi-xviii.
- TURULL, Albert (2001). *Sistematicitat i historicitat en la toponímia de les comarques de Ponent* (Tesi doctoral, Universitat de Lleida).
- VILA, Josep M.; PANCORBO, Ainhoa (2009). «La topografia urbana de Granollers entre els segles x i xvi. Estat de la qüestió i hipòtesi de configuració», *Lauro: Revista del Museu de Granollers*, 30, 10-32.
- WICKHAM, Chris (2000). «Overview: Production, Distribution and demand, II». Dins I. L. HANSEN i C. WICKHAM (eds.), *The Long Eighth Century*. Leiden: Brill, p. 345-377.
- WINCHESTER, Angus (2008). *Discovering Parish Boundaries*. Londres: Shire.
- ZADORA-RIO, Elisabeth (2008). *Des paroisses de Touraine aux communes d'Indre-et-Loire: La formation des territoires*. Tours: FERACF.